

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYGÜN ŞAHNƏZƏR QIZI MƏMMƏDOVA

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ
DƏQİQLƏŞDİRİCİ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

5704.01– Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

*Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Nəzəri və Tətbiqi Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.*

Elmi məsləhətçi: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, *professor*

Rəsmi opponetlər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, *professor*

Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, *professor*

Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru, *professor*

Aparıcı təşkilat: ***Bakı Slavyan Universitetinin Muasir
Azərbaycan dili, Ümumi və rus dilçiliyi
və İngilis filologiyası kafedraları***

Müdafiə «28» 01 2014-cü il saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « » _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Təqdim edilən dissertasiya müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında yazılmış və bu tədqiqat əsərində əldə edilmiş nəticələrin dil nəzəriyyəsi baxımından universal əhəmiyyət daşıdığını söyləmək olar. Burada dilin müasir inkişaf səviyyəsində təşəkkül tapan dəqiqləşdirmə hadisəsi və həmin hadisədə iştirak edən cümlə üzvləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik elmi keçdiyi uzun tarixi inkişaf yolunda əldə etdiyi elmi yeniliklər, nailiyyətlərə baxmayaraq bugün də elmi araşdırmalarını davam etdirir. Son dövrlərdə müşahidə olunan dil və nitq faktlarını və hadisələrini öyrənən müasir dilçilik elmi bu hadisələrin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə çalışır. Lakin bunula belə, bu proses heç də indiyə qədər dildə mövcud olan və bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılan məsələlərin təkzib edilməsini şərtləndirmir. Müasir dillərin son inkişaf mərhələsində özünü göstərən belə hadisə və faktlardan biri də dəqiqləşdirmə və dəqiqləşdirici cümlə üzvləridir.

Ən çox dil və təfəkkür münasibətlərinin mürəkkəbləşdiyi dövrün məhsulu olan dəqiqləşdirmə hadisəsi dilin fərqli üslublarının bir-birinə güclü təsir göstərdiyi, elmi nailiyyətlərin həyatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən elmi dilin bədii dilə, bədii dilin özünün də insan nitqinə güclü təsir göstərdiyi bir şəraitdə (realist tipli romançılığın yarandığı dövrdə) tədricən meydana gəlmişdir. Bu baxımdan dildə dəqiqləşdirmə hadisəsinin hərətərflü araşdırılması həm elmi, həm də bədii üslubun bir çox səciyyəvi cəhətlərinin daha geniş işıqlandırılması baxımından aktual hesab edilə bilər.

Məhz cümlənin komponentlərindən biri ilə bağlı olan dəqiqləşdirici cümlə üzvləri mahiyyət etibarilə cümlədə birmiş bir fikrin daha geniş işıqlandırılmasına xidmət etdiyindən cümlə haqqında olan biliklərin dərinləşdirilməsi, tədqiqatların daha geniş miqyasda aparılması mövzunun aktuallığını birdaha təsdiqləmiş olur.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri mövzusu indiyədək dilçilikdə xüsusi maraq obyektinə olmasa da, cümlənin (fikrin fasiləsiz irəliyə inkişafını əyləyən) həmcins üzvləri və (firkin fasiləsiz irəliyə inkişafında ani pauza verib, geriye baxmağa məcbur edən) xüsusiləşmiş əlavələr bəhsinin tədqiqi zamanı bu və ya digər dərəcədə həmin mövzuya da toxunulmuş, nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsinin

varlığı qeyd edilmişdir.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin ayrıca tədqiqata cəlb edilməsi onların spesifik xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə, belə cümlə üzvlərinin həmcins üzvlərdən və xüsusiləşmiş əlavələrdən fərqləndirilməsinə imkan verir. Deməli, burada, həqiqətən, köhnə mövzuya yeni baxış dilin strukturunu daha yeni bir prizmadan təsvir etməyə yol açır.

Bu tədqiqatda araşdırmanın üç dil əsasında (Azərbaycan, rus və ingilis) aparılması ortaya qoyulacaq yeni-yeni dil faktlarının müqayisə olunması və bu zaman nəzəri dilçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə biləcək elmi məlumatın dolğunlaşması baxımından da öz aktullağı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun öyrənilməsinin əsas məqsədi gerçəklikdə cərəyan edən daha bir dil hadisəsinin hədudlarının analogi və oxşar hadisələrdən fərqləndirilməsi, onun özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, komponentlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

— nitqdə dəqiqləşdirmə nəzəriyyəsinin əsasları təhlil edilmiş, dil strukturunun dəqiqləşdirmə hadisəsinin meydana gəlməsinə verdiyi imkanlar öyrənilmiş və bu hadisənin dil və təfəkkür münasibətlərinin təbii inkişafı sayəsində təşəkkül tapdığı müəyyənləşdirilmişdir;

— nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsinin mahiyyəti izah olunmuş, dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin definitiv tərifləri verilmişdir;

— dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə həmcins üzvlər və xüsusiləşmiş əlavələr qarşılıqlı tutuşdurma əsasında müqayisə edilmiş, nəticədə onların adekvat və oxşar əlamətləri, eləcə də fərqləndirici xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;

— dəqiqləşdirilən cümlə üzvləri ayrılıqda bir-bir nəzərdən keçirilmiş, onlardan hər birinin ifadə vasitələri təhlil olunmuşdur;

— dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ayrılıqda bir-bir nəzərdən keçirilmiş, onlardan hər birinin ifadə vasitələri təhlil olunmuşdur;

— dəqiqləşdirilən cümlə üzvləri ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında semantik-sintaktik və leksik münasibətlər öyrənilmişdir.

Tədqiqatın obyektı yazılı və ya şifahi ünsiyyət prosesində özünü göstərən dəqiqləşdirmə hadisəsi və bu hadisədə iştirak edən dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləridir

Tədqiqatın predmeti, aparılan tədqiqat işinin müşahidəsindən və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləş-

dirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın mənbələri Azərbaycan, ingilis və rus dillərində yazılmış bədii ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr, eləcə də həmin dillərdə problemin ümumi vəziyyətini əks etdirən bilən konstruksiyalardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hər şeydən qabaq, göstərmək lazımdır ki, indiyədək yazılmış dilçilik ədəbiyyatında dəqiqləşdirmə hadisəsi və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri haqqında, demək olar ki, heç bir söz deyilməmişdir. Dilçilər tədqiqat işlərində yalnız öz mövzuları ilə əlaqədar rastlaşdıqları dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin dildə mövcudluğuna işarə etmiş və yalnız buna istinad edərək dilçilik terminləri lüğətlərində «dəqiqləşdirici cümlə üzvləri» anlayışını qeydə almaqla kifayətlənmiş, gətirdikləri nümunələrdə təsadüf edən dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini həmcins üzv və xüsusiləşmiş əlavələr kimi öyrənmiş, bu anlayışlar arasında heç bir fərq görməmişlər.

Təqdim edilən dissertasiyada, ilk dəfə olaraq, dəqiqləşdirmə hadisəsi və bu hadisəni törədən cümlə komponentləri ayrıca, müfəssəl şəkildə öyrənilmiş, onun dilin inkişaf etmiş müasir mərhələsində yarandığı müəyyənləşdirilmiş və bu hadisənin müxtəlif sistemli dillərdə, əsasən, adekvat şəkildə özünü göstərdiyi aşkara çıxarılmışdır. Burada ilk dəfə olaraq, dəqiqləşdirmə hadisəsinin əsasında cümlə üzvlərinin daha çox semantik əlaqələrinin durduğu aşkarlanmış, bunun cümlənin sintaksisinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Uzun illərin axtarışı göstərmişdir ki, bu mövzu ayrıca olaraq heç bir dilçilik məktəbində tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız Azərbaycan alimlərindən B.Çobanzadənin, Ə.M.Cavadovun, Q.Ş.Kazımovun, Y.Seyidovun, Ə.Zeynalovun və T.Müzəffəroğlunun, rus dilçilərindən V.V.Vinoqradovun, D.E.Rozentalın və Y.N.Şvedovanın ayrı-ayrı əsərlərində dildə dəqiqləşdirmə hadisəsinin mövcudluğuna işarə edilmiş, ancaq bu problemin işlənen mövzudan kənara çıxması onu daha geniş təhlildən uzaqlaşdırmışdır.

Dissertasiyada isə bu mövzu daha ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işində aşağıdakı **müddəalar müdafiəyə çıxarılır:**

1. Orta əsr ədəbi-bədii nümunələri üzərində aparılmış axtarışlar göstərir ki, nitqdə əvvəl gələn anlayışın sonrakı anlayış(lar)la dəqiqləşdirilməsi həmişə özünü göstərmişdir. Sadəcə olaraq, bu hallarda dəqiqləşdirici anlayışı dəqiqləşdirilən komponentlə eyni cümlə daxilində yerləşmədiyindən bugünkü anlamda dəqiqləşdiricilik həmin nümunələrə

şamil edilə bilmir, çünki bizim terminologiyamızda «dəqiqləşdirmə» dedikdə, hadisənin bir cümlə daxilində baş verməsi əsas şərt kimi nəzərdə tutulur; dəqiqləşdirmənin mətn parçasını təşkil edən ayrı-ayrı cümlələrə «səpələnməsi» dəqiqləşdirmə hadisəsi haqqında təsəvvürdən kənara çıxır.

Dəqiqləşdirmə hadisəsi mətnin deyil, yalnız ayrıca götürülmüş cümlənin sintaksisinə aid məsələdir. Bu isə yalnız əsası XIX əsrdə qoyulmuş realist roman mətnlərindən başlanır.

2. Dəqiqləşdirmə ilk növbədə semantika ilə bağlı hadisədir. Semantik əlaqələrin qurulması isə həm qrammatik (sintaktik), həm də sintaqmatik (şəkilçisiz) üsulla baş verir. Dəqiqləşdirmə hadisəsində morfoloji əlamətlərdən istifadə edilmir və dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzv bir-biri ilə kopulyativ (hərəkət: «cütləşmə»); sadəcə yanaşma) əlaqəyə girir.

3. Dəqiqləşdirmə hadisəsinin baş verməsi üçün dəqiqləşdirilən üzvün əvvəl, dəqiqləşdirici üzvün isə hökmən ondan sonra gəlməsi vacibdir. Bu zaman daha kütləvi şəkildə rast gələn variantda dəqiqləşdirmə hadisəsinin komponentləri yanaşı durur, bəzi hallarda isə, xüsusən üslubi məqsədlə əlaqədar distant vəziyyətdə yerləşə bilər.

4. Formal əlamətinə görə cümlənin həm dəqiqləşdirilən, həm də dəqiqləşdirici üzvləri bir-biri ilə həmcins üzv münasibətlərində olur. Cümlənin dəqiqləşdirilən üzvü dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini qrammatik baxımdan idarə edir, yəni hal və kəmiyyət kateqoriyası baxımından homogen münasibət qurulur. Bu əlamət dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini (eləcə də dəqiqləşdirici üzvlərin sayı iki və daha artıq olduqda dəqiqləşdirici üzvlərin hamısını birlikdə) cümlənin həmcins üzvləri ilə eyniləşdirir. Ancaq cümlənin dəqiqləşdirilən üzvü haqqında danışılan «bütöv / küll» anlayışını, dəqiqləşdirici cümlə üzvü isə onun tərkib hissələrini, «cüzlərini», ayrı-ayrı əlamətlərini əks etdirir. Başqa sözlə, cümlənin dəqiqləşdirilən üzvü ilə dəqiqləşdirici üzvləri semantik baxımdan bərabərhüquqlu olmur. Bu xüsusiyyət dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini «cümlənin həmcins üzvləri» anlayışından uzaqlaşdırır.

5. Dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlib onu izah etməsi əlamətinə görə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri cümlənin xüsusiləşən əlavəsi kimi fəaliyyət göstərir. Fərq yalnız burasındadır ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvü dəqiqləşdirilən üzvə heç bir əlavə köməkçi (modal) sözün iştirakı olmadan bağlanır. Eləcə də xüsusiləşən əlavə özündən əvvəl gələn və bütövü əks etdirən üzvün hissələrini sadəcə olaraq sadalaya, ancaq onları sona qədər dəqiqləşdirməyə bilər. Bu cür əlavədən fərqli olaraq, dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin əsas funksiyası dəqiqləşdirilən üzvün sadəcə sadalan-

ması deyil, məhz dəqiqləşdirilməsidir. Xüsusiləşən əlavələrin dəqiqləşdirici cümlə üzvündən fərqlənən başqa əlamətləri də vardır.

6. Dəqiqləşdirilən üzvün seçilməsinə əsasən dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin iki növü fərqləndirilir: a) sadalanan dəqiqləşdirici cümlə üzvləri, b) zəncirvari dəqiqləşdirici cümlə üzvləri.

Birinci halda bir dəqiqləşdirilən üzv seçilir və ona iki və daha artıq dəqiqləşdirici üzv qoşulur. İkinci halda isə dəqiqləşdirici üzv özü də dəqiqləşdirilən üzvə çevrilir və başqa bir cümlə üzvü vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir; bu hal zəncirvari reaksiya əmələ gətirir və müəyyən qədər uzana bilər. Ancaq nitqin həddən artıq yüklənməsinin dinləyənə (və ya oxuyana) əlavə gərginlik altına salınması üçün zəncirvari dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sayına məhdudiyət qoymaq lazım gəlir.

7. Cümlədə dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzvlərin tələffüzü zamanı intonasiya xüsusi rol oynayır; bu zaman anı pauza verilməsinin vacibliyi özünü açıq-aşkar göstərir. Bunu nəzərə alaraq, yazıda dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini cümlənin başqa üzvlərindən vergül və ya (əlavələrdə olduğu kimi) tire işarəsi ilə ayırmaq tövsiyə edilir.

8. Hansı nitq hissəsi ilə, sözlə və ya söz birləşməsi ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, cümlənin bütün üzvləri dəqiqləşdirilə bilər. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri sözlə (istənilən nitq hissəsi ilə ifadə edilən sözlə), söz birləşməsi və ya cümlə ilə (tabesiz mürəkkəb cümlənin bir komponenti ilə və ya budaq cümlə ilə) ifadə oluna bilər. Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin ifadə vastələri baxımından bir-biri ilə 100-dən artıq struktur əlaqələri vardır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Verilmiş mövzunun işlənməsi dildə yaranıb implisit şəkildə inkişaf etməkdə olan hadisənin və onun törədicilərinin aşkar edilməsi baxımından aktual əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəticəsində əldə edilmiş müddəalar universal dil nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsinə, daha bir dil faktı haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına xidmət edir. Tədqiqat zamanı aparılmış müşahidələr göstərir ki, dil – təfəkkür münasibətləri fonunda müxtəlif üsulların bir-birinə nüfuz etməsi istər-istəməz yeni hadisələr, yeni faktlar yaranmasına gətirib çıxarır. İlk baxışda adi görünən, əslində isə öz analoqlarından semantik baxımdan fərqlənən bu cür yeninin ayrıca tədqiqata cəlb edilməsi dilin inkişaf perspektivləri haqqında elmi-nəzəri təsəvvürləri və semantik sintaksis nəzəriyyəsini genişləndirir.

Tədqiqatın elmi-təcrübi əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin nəticələrindən yeni elmi əsərlərin, dərslərlərin və dərslər vəsaitlərinin

yazılmasında, eləcə də universitetlərdə dil nəzəriyyəsi üzrə məruzələrin hazırlanmasında təcrübi istifadə etmək olar.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın yazılışında əsas etibarilə linqvistik təsvir və qarşılıqlı müqayisə-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmiş və ilkin müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın məzmunu ilə əlaqədar müəllifin monoqrafiyası və tələb olunan qədər məqaləsi və konfrans materialları nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatın və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «*Nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsinin nəzəri əsasları*» adlandırılan və üç bölmədən ibarət olan birinci fəslində dəqiqləşdirmə hadisəsi sintaktik təfəkkürün yüksək inkişaf mərhələsinin məhsulu kimi nəzərdən keçirilir, nitqdə dəqiqləşdirmənin komponentləri və onların ifadə vasitələri və nitq zamanı dəqiqləşdirmə hadisəsinin spesifik əlamətləri araşdırılır.

«Dilçiliyin yeganə real obyektini artıq qərarlaşmış dilin normal və ardıcıl həyatıdır. Dilin istənilən məqamdakı vəziyyəti həmişə tarixi amillərin məhsuludur»¹. Buna görə də dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində yeni şəraitin təsiri altında yaranan dil faktları, təbii olaraq, tarixi amillərin məhsulu kimi qəbul edilir və öyrənilir. Belə faktlardan biri də müasir dillərdə cərəyan edən dəqiqləşdirmə hadisəsidir.

Dəqiqləşdirmə hadisəsi dilin məhz sonrakı inkişaf mərhələsində, mücərrəd təfəkkür tərzinin yüksəlişi dövründə, dillərarası ünsiyyətin və üslubların bir-birinə təsirinin gücləndiyi bir vaxtda, xüsusən bədii ədəbiyyatda romançılığın, o cümlədən psixologizmin özünə yer tutduğu zaman meydana gələn sintaktik-semantik bir hadisədir. Burada həmçinin elmi üslubun bədii üsluba təsiri ayrıca qeyd edilə bilər². Hər şeydən qabaq ona görə ki, nitqdə dəqiqləşdirmə aparılması ilk növbədə elmi əsərlərdə təzahür edir, yəni hansısa elmi əsərin müəllifi öz fikrini tam dəqiqliyi ilə

---

¹ De Sössür Ferdinand. Ümumi dilçilik kursu. BDU, Bakı, 2003, s. 152

² Ağayeva İ.S. Bədii üslubda elmi üslubun bəzi əlamətləri. Azərb. EA Xəbərləri. Dil və incəsənət seriyası, 1979, № 3, s. 68-72.

oxucuya çatdırmaq üçün müxtəlif priyomlardan istifadə edir, qurduğu cümlələrin fikri tam əhatə etməsinə, söylənilən fikri incəliyinə qədər çatdırmasına diqqətlə yanaşır. Bədii ədəbiyyatda çox vaxt buna o qədər də böyük ehtiyac olmur. Elmin dili daha yığcam, daha akademik olduğu halda, bədii əsərdə sözcüliyə, təsvirçiliyə geniş yer verilə bilər, yəni bir cümlədə tam dəqiqləşməyən fikir mətnin başqa cümlələrində, başqa hissələrində şərh edilə bilər. Bununla yanaşı, elmi təfəkkür tərzinin kütləviləşməsi, onun yazıçı təxəyyülünə sirayət etməsi bədii mətnlərin də daha yığcam cümlələrlə qurulmasına, obrazlı desək, «səpələnmiş» fikrin bir cümlədə, bir mərkəzdə toparlanmasına təsir göstərə bilər ki, bunun nəticəsində bədii mətndə də dəqiqləşdirmə hadisəsi özünə yer tutur. Elmin kütləviləşməsinin məhz son əsrlərə, xüsusən müasir dövrə aid olması bədii mətndə dəqiqləşdirmə hadisəsinin də məhz cavan tarixə malik olduğunu göstərir və bədii ədəbiyyat nümunələrinin araşdırılması da bu faktı sübut edir.

Gerçək aləmin əşya və hadisələri arasında mövcud əlaqə və münasibətləri əks etdirən fikir cümlədə ifadə edilir və onun semantik nüvəsini təşkil edir. Cümlənin məzmun tərəfinin keyfiyyət əlaməti həm də dildaxili amillərlə – cümlənin leksik-qrammatik tərkibi, intonasiya, ekspressiv-emosional məqamlar və s. ilə də yaradılır¹ ki, burada intonasiya, ekspressiv və emosional məqamlar və s. kimi köməkçi vasitələr cümlənin leksik-qrammatik tərkibinin dəyişilməsi, o cümlədən böyüməsi və ya kiçilməsi ilə paralel şəkildə dəyişilir. Nitqdə cümlənin struktur tərkibi müxtəlif leksik, qrammatik və semantik variasiyalara uğrayır ki, bu da insanın özünün ən müxtəlif fikirlərini ifadə edə bilməsini təmin edir.

Məlumdur ki, dünyanın müxtəlif dillərində cümlənin əsas mahiyyəti insanları maraqlandıran əşya və hadisənin müxtəlif keyfiyyət və prosessual əlamətlərinin izah edilməsi ilə bağlıdır. Sintaksis bu əlamətlərin hansı sözlərlə bağlı olduğunu və onların başqa sözlərlə hansı münasibətlər saxladığını nümayiş etdirir. Sözlər ayrıca götürüldükdə belə münasibətləri əks etdirə bilmir.

Dildə təfəkkür qanunlarına uyğun olaraq, məntiqi və qrammatik kateqoriyalar arasında münasibətlər yaranır. Burada qrammatik kateqoriyalar daha çox özünü büruzə verir, ancaq onlar insanın şüurlu nitqində məntiqi kateqoriyalarla uzlaşır. İnsan nitqi bunsuz keçinə bilməz. Söylənilən hökmün üzvləri arasında münasibətlərin ifadəsi şüur normaları ilə

---

¹ Бабайцева В.В. О выражении в языке взаимодействия между чувственной и абстрактной ступенями познания действительности. Язык и мышление. М.: Наука, 1967, с.55.

tənzimlənir, ancaq hər bir dildə sabitləşmiş sintaktik quruluş sistemləri tərəfindən təqdim olunan qrammatik üsullarla verilir.¹ Bu səbəbdən də nitqdə baş verən sintaktik hadisələrin öyrənilməsi dil və təfəkkür münasibətləri ilə əlaqələndirilir. Həmin aspektdə diqqətəlayiq hadisələrdən biri nitqdə ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilməsi sayıla bilər. İnsan öz fikrini ifadə etmək üçün qurduğu cümlədə hansısa bir sözün ümumini (bütövü) bildirdiyini, bu ümuminin (bütövün) dinləyən və ya oxuyan tərəfindən dəqiq başa düşülməyə biləcəyini qət edərək nitqin gedişində bilavasitə hissələrini göstərməklə onu dəqiqləşdirməyə çalışır.

Məsələn,

On ikidür oğlu Yə'qubun təmam...

Biri Şəm'undur, Yəhudadır biri,

Biri Əlyun, biri Imran yol əri,

Biri Bəşir, biri Lavidür, bilün,

Biri Rəvil, biri Salun anlərün.

Biri Dadan, ol biri Can idi,

Ol birisi Yusifi-Kən'an idi... (Mustafa Zərir).

Burada «*On ikidür oğlu Yə'qubun təmam*» cümləsində «küll», «bütöv» anlayışı öz əksini tapmışdır. Sonrakı misralardan hər birində isə «on iki oğlun» hər biri (bütövün hissələri) təqdim olunur. Buna baxmayaraq, belə halda «dəqiqləşdirici cümlə üzvü» haqqında danışmaq mümkün deyildir: «cüz»ün «bütöv»dən kənarında təqdimi buna imkan vermir.

Eləcə də:

Bunlardan başqa, övrətdən dəxi allahlər var idi. Məsələn, hikmət allahı, ədavət allahı, əkinçilik allahı, toxumaq və hörmək allahı – təmamən bunlar övrət idilər (Firidun bəy Köçərli).

Verilmiş nümunədə ayrıca cümlə şəklində təqdim olunan fikir yalnız birinci cümlədə iştirak edib, onun müvafiq üzvünü izah edəcəyi halda dəqiqləşdirici cümlə üzvü sayıla bilərdi. Müq. et:

Bunlardan başqa, övrətdən dəxi allahlər – hikmət allahı, ədavət allahı, əkinçilik allahı, toxumaq və hörmək allahı var idi.

Eləcə də:

Şeyx Həsən Bəsri bu halı görəcək «qad i'təzələ anna» buyurdılar. Yəni «Bizim etiqaımızdan və haqdan batilə meyl etdi»

---

¹ Мещанинов И.И. Соотношение логических и грамматических категорий. Язык и мышление. М.: Наука, 1967, с. 9.

deməkdir. (Keçmişimizdən gələn səslər, III c.)

Burada bir cümlədə verilmiş ərəb ifadəsi ikinci cümlədə izahını tapır, ancaq başqa variantda bu iki cümləni bir cümlə şəklində də təqdim etmək mümkündür:

Şeyx Həsən Bəsri bu halı görəcək «qad i'təzələ anna», yəni «Bizim etiqadımızdan və haqdan batilə meyl etdi» buyurdılar.

Ancaq bu halda da cümlənin «yəni» qarışıq sonrakı hissəsi «qad i'təzələ anna» ibarətini dəqiqləşdirməyə xidmət etmir, onun yalnız mənasını açıqlayır. Burada «küll – cüz» dixatomiyasından söhbət gedə bilməz.

Əslində seçilən vahidin dəqiqləşdirilməsi üçün isə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur.

İnsanın daxili nitqini də informativlik baxımından iki yerə bölmək olar. O, bir halda ürəyində danışır, nəyisə götür-qoy edir və bu zaman heç bir yeni informasiya meydana gəlmir; ikinci halda insan düşünür, nəyisə kəşf edir və bu zaman onun özü üçün də yeni informasiya ortaya çıxır. Əslində elə bu ikinci halda insanın başqası ilə ünsiyyət qurmaq ehtiyacı yaranır, o, öyrəndiyi informasiyanı başqasına da çatdırmaq, fikrini bölüşdürmək istəyir. Beləliklə, dil və təfəkkür problemi ilə bağlı olan məsələlərdən biri də informasiya anlayışı ilə bağlıdır. Maddi gerçəkliyin real obyektləri bir qədər abstrakt sistemlər şəklində təsəvvür edilir və bu sistemlərin əsas kəmiyyət xarakteristikası kimi sistemin vəziyyətlərinin sayı və bu vəziyyətlərin ehtimalı nəzərdə tutulur. Həmin əsas xarakteristikaları bilməklə bu və ya digər sistemə xas olan qeyri-müəyyənlik dərəcəsini, yəni entropiya adlandırılan ölçünü kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür. Optimal kodlaşdırma nəzəriyyəsində informasiyanın əldə edilməsi prosesi dedikdə, sistemin vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyinin aradan qaldırılması başa düşülür. Beləliklə, sistemin vəziyyətinin aydınlaşdırılması ilə bağlı olan hər hansı xəbərvermə və ya təcrübədən əldə edilən informasiyanın kəmiyyətini müəyyənləşdirmək imkanı yaranır. Sistemin entropiyası onun qeyri-müəyyənliyinin ölçüsü deməkdirsə, onda informasiya dedikdə, həmin qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ölçüsü və ya sistemin təşkili ölçüsü nəzərdə tutulmalıdır¹.

Beləliklə, insan şüurunda ortaya çıxan yeni informasiyanı başqasına ötürmək istəyi həm də bu informasiyanı ötürənin fikrinin

---

¹ Полушкин В.А. К вопросу об определении информации. Язык и мышление. М.: Наука, 1967, с. 266-267.

əsaslandırılmasını, motivləşdirilməsini şərtləndirir. «Motivləşmə dil daşıyıcıları üçün səslənmə ilə məna arasında əlaqəsi izah edilə bilən sözlərin əlamətlərindən biri olduğuna görə, təbii olaraq hər bir konkret vahidin motivləşməsi yalnız bu dildə danışanın dil şüurunun göstəricilərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirilə bilər»¹. Belə motivləşmə informasiyanın küll şəklində deyil, detalları ilə, müfəssəl izahı ilə çatdırılması deməkdir.

Nitqdə heç də həmişə «bütöv» anlayışı ilə keçinmək mümkün olmur. Çox vaxt belə «bütövü» dəqiqləşdirmək üçün onun tərkib hissələrini ayrıca göstərməyə ehtiyac yaranır və bununla eyni fikri ifadə etməkdən ötrü daha çox leksik vahidlər aktuallaşdırılır, daha çox sözlərdən istifadə etməyə tələbat meydana çıxır. Bu tələbat iki şəkildə aradan qaldırıla bilər: 1) «bütövün» təfsilatını replikanın başqa yerlərində, distant vəziyyətdə izah etməklə, 2) «bütövün» təfsilatını eyni cümlədə «bütövdən» bilavasitə sonra və ya ona çox yaxın distant vəziyyətdə izah etməklə.

Dəqiqləşdirmə problemi üçün ikinci variant daha səciyyəvidir, baxmayaraq ki, ayrı-ayrı dillərdə dəqiqləşdirmə distant vəziyyətdə də baş verə bilər.

Əgər yaşlı adam gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə, anlayışlarla əks etdirsə, uşaq təsəvvürlərlə qavrayır. Təsəvvürdə dil işarələrinin «hiss olunan təbiətinin» real əlamətləri, əlaqələri, münasibətləri əks olunur. Uşaq təsəvvürü əsasında bütün bunların dil işarəsinin əlamətləri ilə real əlaqə və münasibətlərinin uyğunluğu müəyyənləşdirilir. Əgər biz 4-5 yaşlı uşağa «sənə oyuncaq alım?» sualını versək, əksər hallarda uşaq mütləq hansı oyuncağın nəzərdə tutulduğu ilə maraqlanacaqdır².

Deməli, kommunikativ nitq ünsiyyətində tərəf-müqabilin və auditoriyanın informasiyanı nə dərəcədə qavraya biləcəyi praqmatik şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Anlam planında bir anlam başqası vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu barədə söhbət açan Q.V.Kolşanski göstərir ki, məsələn, *Воробей—птица живая и веселая* cümləsindən başa düşülən anlam *В комнате влетел воробей* cümləsində də eynilə öz mövqeyində qalır. Burada fərq yalnız müxtəlif inikas əlamətlərinin konstataciya sahəsinə aiddir. Başqa sözlə,

---

¹ Блинова О.И. Языковое сознание и вопросы теории мотивации. Язык и личность. М.: Наука, 1989, с.122-123.

² Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики. М.: Наука, 1990, с. 31-33.

sözlərin denotatları hər bir sözdə fərqli semantikaya malik olsa da, bu semantikanın təbiəti dəyişməz qalır¹.

Dil sistemində ifadə predmeti obyekt haqqında tipikləşdirilmiş bir «bütöv» təsəvvürü yaradır. Əşya adlarının konkret nominativ mənası əşyanın tipikləşdirilmiş obrazı ilə yanaşı, həm də ümumiləşdirilmiş «əşyanın bütövlüyü haqqında təsəvvür» kateqorial əlaməti ilə mürəkkəbləşdirilir və bu əşya və psevdo-əşya adlarını əhatə edən semioloji yarımşifin fərqləndirilməsi üçün bir əsas rolunu oynayır².

Nitqdə «bütöv» / «küll» və «hissə» münasibətləri sintaksis və semantikanın qovuşuğunda peyda olur. Məlum olduğu kimi, semantika sahəsindəki müasir tədqiqatlar getdikcə daha çox sintaktik semantika problemlərinin həllinə yönəlir. Görünür, bunun əsas səbəbi dilçiliyin danışan insana diqqətinin artması, nitq əsərinin tədqiqindən nitqin yaranması prosesinin tədqiqinə keçməsi ilə əlaqədardır. Müasir psixolinqvistika üçün də sintaksis və semantika problemləri, yəqin ki, ən böyük aktuallıq kəsb edir. Burada söhbət yalnız nitqin inkişafının psixolinqvistik cəhətlərindən getmir. Nominasiyanın semantik aspektlərinin, müxtəlif səviyyəli dil sistemi vahidlərinin semantikasının, xüsusən cümlə və mətnin semantik münasibətlərinin intensiv tədqiqi psixolinqvistlərin sintaktik semantika problemlərinə marağının artmasına səbəb olmuşdur³.

Dildə sözlər əsas etibarilə çoxmənalıdır, nitqdə isə insanlar onlardan istifadə etməklə onların birmənalı şəkildə qavranılmasına nail olurlar. Bu ona görə baş verir ki, nitq ünsiyyəti zamanı insanlar lüğətdə olduğu kimi bir-birindən izalə edilmiş sözlərdən deyil, sözlərin bir-biri ilə və nitq şəraiti ilə əlaqəli bir bütövdən istifadə edirlər. Sözü belə əhatə dairəsi kontekst adlanır. Kontekst söz, yaxud nitq konteksti və ya məişət konteksti kimi təzahür edir.

Söz konteksti dedikdə, bir sözü əhatə edən və ya onu müşayiət edən, onun tələb olunan birmənalılığını təmin edən sözlər nəzərdə tutulur⁴. Sözlərin birmənalılığı isə ilk növbədə onların bir-biri ilə birləşib, söz birləşməsi əmələ gətirməsi ilə təmin olunur.

---

¹ Колшанский Г.В. Семантика слова в логическом аспекте. Язык и мышление. М.: Наука, 1967, с.187-198.

² Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М.: Наука, 1988, с. 121.

³ Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики. М.: Наука, 1990, с. 40-41.

⁴ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967, с. 107.

Ümumiyyətlə götürsək, hər hansı ünsiyyət adətən əşya və hadisələrin əlamətlərinin açıqlanması üzərində qurulur. Söz birləşməsi sanki həmişə iki hissədən ibarət olan nitq axınının bir toxumasıdır. Onun bir hissəsi digər hissəsinin əlamətini açıqlayır, dəqiqləşdirir, məzmununu tamamlayır, başqa sözlə, söz birləşməsinin struktur vahidi çərçivəsində əşya və hadisələrin müxtəlif xarakteristikaları ifadə olunur¹.

Söz birləşməsi elə ibtidadan ilk növbədə ümumi və mücərrəd olanın içindən konkret bir hissənin ayrılıb fərqləndirilməsi üçün işlədilir. Məsələn, *alma* ümumi kimi götürüldükdə, meyvə adıdır, *Qubanın ağ alması*, *qızıləhməd alması* və *sinab alması* dedikdə, bu meyvənin növü dəqiqləşdirilir, *nifaq alması* dedikdə isə, tamamilə başqa, arxasında ayrıca bir rəvayət duran frazeoloji məna meydana çıxır. Deməli, «alma» ilə bağlı təsəvvürü konkretləşdirmək üçün söz birləşməsindən istifadə olunur.

Rus dilində bir sıra söz birləşmələrinin ikinci komponenti birincinin (baş, müstəqil komponenti) bəzən əsasın eyniliyinə və sözdüzəltmə əlaqəsinə görə, bəzən ümumi semantik keyfiyyət əsasında «kəsməklə» və mürəkkəbləşdirməklə qurulur, məsələn: *согласиться с кем / чем, согласный с кем / чем, согласно чему, согласно чего; покориться судьбе, покорный судьбе, покорность судьбе; твердый в решениях, опытный в садоводстве, коричневый от загара, строгий к себе, чувствительный к переменам погоды; торговать хлебом, торговец хлебом, бороться за мир, борец за мир, смелый в решениях*² və s.

Burada hər bir birləşmənin ikinci tərəfi, o cümlədən *судьбе, в решениях, в садоводстве, от загара, к себе, к переменам погоды, хлебом, за мир, в решениях* komponentləri əslində birinci tərəfi təyin edir, dəqiqləşdirir.

Ümumiyyətlə, söz birləşməsinin strukturu bununla səciyyələnir ki, o (söz birləşməsi) təşkiledici nüvə rolunu oynayan hansısa əsas bir sözün ətrafında yaranır. Söz birləşməsinin konstruktiv əlamətləri hər şeydən qabaq həmin nüvə üzvün qrammatik və leksik məzmunu, onun asılı üzvlərlə sintaktik münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyənləşir.

Aktuallaşdırma prosesi ilə həm də nitqdə verilən bilginin xarakterinə və mənbəyinə aid bəzi mürəkkəb məqamlar əlaqələndirilir. Burada bir sıra tərəddüd və əyintilər də təzahür edə bilər. Belə ki, bəzən müəyyən leksik vahidlərlə ifadə edilən aktuallaşdırmanı sintaktik vasitələrlə (məsələn, «О –

---

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксиса тюркских языков. М.: Наука, 1973, с. 59-60.

² Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Наука, 1975, с. 234-237.

bax, bu oğlan – heç vaxt işləməkdən yorulmur» şəklində ara konstruksiyalarla, «Mən qapını yox, pəncərəni bağlamağı xahiş elədim» cümləsində olduğu kimi hansısa komponentin aktual mövqeyə çıxarılması üsulu ilə, eləcə də cümlədə leksik komponentlərin sıralanmasına aid bir sıra başqa üsullarla) ifadə olunan aktuallaşdırmadan fərqləndirmək çətin olur. Məsələnin mahiyyəti bundadır ki, bu halda obyektiv gerçəklik haqqında bu və ya digər informasiyanı əhatə edən cümləyə qavramın subyektini göstərən, gerçəklik hadisələrini konstataasiya edən və ya qiymətləndirən, bəzən, hətta, qavramın xarakterini göstərən ikinci bir struktur-semantik plan daxil edilir¹. Bu dəqiqləşdirici cümlə üzvünün də timsalında öz əksini tapır: dəqiqləşdirici cümlə üzvü cümlədə ikinci struktur-semantik plandır.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində, necə deyərlər, *dəqiqləşdirmə* hadisəsi tarixən özünü göstərsə də, həmin hadisə hazırda bizim nəzərdə tutduğumuz terminoloji mənada cərəyan etməmiş, bu zaman *dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən* istifadə olunmamışdır.

Ümumiyyətlə, dildə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin meydana gəlməsində nəsr ədəbiyyatının, xüsusən psixoloji situasiyaların təsvirini verən nəsr parçalarının mühüm rolu olmuşdur. Belə ədəbiyyatlar isə adətən, bir-birinə təsir etməklə yaranır.

Dəqiqləşdirmə hadisəsinin təşəkkül tapmasının köklü səbəblərini araşdırmaq üçün bir daha «şifahi mətn – yazılı mətn» dixotomiyasına qayıtmaq olar.

Təbii ki, normal insan hansısa dildə danışarsa, o dildə də yazır. Xüsusən, şifahi nitqdə danışan insan çox vaxt dildən hazırlıqsız şəkildə, bədahətən istifadə edir və bu zaman o, qurduğu cümlənin strukturu üzərində düşünmür, bu struktur nitq prosesində adətən dilin qrammatik qaydaları əsasında avtomatik tərzdə formalaşır, bəzən isə hətta həmin qaydaları pozmaqla qurulur. İkinci halda, yəni bədahətən söylənilən nitqdə dilin qrammatik qaydalarının pozulduğu hallarda dilin imkanlarının genişlənməsinin cürcətiləri özünü göstərə bilər.

Dili hər bir insan öz əcdadından, özündən qabaqkı nəsillərdən hazır şəkildə qəbul edir, ondan hazır məhsul kimi istifadə edir. Deməli, dilin strukturu fərdi yaradıcılıq məhsulu deyil, buna görə də danışan insan bu baxımdan nitqdə heç nə yaratmır.

Nitqdə yalnız söylənilən fikir, başqa sözlə, məna fərdi yaradıcılıq

---

¹ Димитрова С. Актуализация предложения и ее зависимость от представления говорящего о степени осведомленности адресата. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. М.: Прогресс, 1985 с. 536-537.

məhsulu sayıla bilər. Nitqdə ən əsas şey mənadır və yəqin, buna görədir ki, həmin mənanı tərəf-müqabilə çatdırmaq üçün hər kəs özünün nitq mədəniyyəti həddləri səviyyəsində danışır.

Hər bir insan yalnız öz fikrini ifadə etmək üçün danışır və bununla danışığına, qurduğu cümləyə, cümlələrə, mətnə məna verir. Ancaq bunu hansı nitq vasitələri ilə və necə etmək danışanın fərdi üslubunu müəyyənləşdirir. Təsadüfi deyil ki, çox vaxt özündə hansısa məna (informasiya) daşımayan nitq ən yüksək nitq mədəniyyəti səviyyəsində söylənilsə belə, dinləyicidə sonadək maraq oyatmır. Hansısa məlum məsələ haqqında uzun-uzadı (mənasız) nitqi dinləyən müsahib tezliklə tərəf-müqabilinin söhbətindən yorulur, əsnəməyə başlayır.

«Maraqlı» söhbətə isə hamı məmnuniyyətlə qulaq asır ki, bu maraq da cümlədə, cümlələrin yaratdığı mətnə yeni olanın, yəni həmin bu «yeni»ni (remanı) formalaşdıran fikrin mənası və məzmunu əsasında ortaya çıxır.

Ç.Morris göstərir ki, dilin xarakteristikası üç sadə ölçü ilə müəyyənləşir: 1) sintaktika, 2) semantika, 3) praqmatika. Sintaktika işarələrin bir-birinə formal münasibətini, semantika işarələrin onların obyektlərinə münasibətini, praqmatika isə işarələrin onların interpretatorlarına, yəni nitq prosesinin iştirakçılara münasibətini öyrənir.¹

Beləliklə, ünsiyyətdə nitqin semantikasına daha böyük rol oynayır, ancaq burada, ayrı-ayrı nitq hadisələrinin, məsələn, bizim üçün maraqlı olan dəqiqləşdirmə hadisəsinin öyrənilməsində semantika ilə yanaşı, sintaktika və praqmatika da kompleks şəkildə iştirak edir. Bu dəqiqləşdirmə hadisəsinin mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, dəqiqləşdirmə zamanı, bir tərəfdən, dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzvlər arasında sintaktik-semantik əlaqə yaranırsa, digər tərəfdən, həmin nitqi söyləyənlə onu dinləyənin praqmatik münasibətləri ortaya çıxır.

Məna inkişaf edib zənginləşdikcə onun ifadə vasitələrinin və üsullarının da artmasına, yeniləşməsinə ehtiyac yaranır, yəni mənalardan zənginləşməsi cümlənin strukturunu da zənginləşdirir, dilin özünü bütövlükdə inkişaf etdirir. Ümumiyyətlə dilin tarixən yaranma və inkişaf nəzəriyyəsi ətrafında sosial dilçilik baxımından fikir yürüdən

---

¹ Моррис Ч. Основания теории знаков. Семиотика. М.: Радуга, 1983, с.37-89.

D.Y.Deşeriyeв göstərir ki, dilin çoxsəviyyəli strukturu özündə leksik-semantik, sintaktik, morfoloji, fonoloji və üslubi səviyyələri birləşdirir. Sonuncu üç səviyyə dilin bundan əvvəlki ikisəviyyəli strukturunda özünə yer almamışdı. Həmin dövrlərdə fonoloji səviyyənin təşəkkülünə hələ ehtiyac yox idi. Morfoloji və üslubi vəsi-tələrlə ifadə olunan münasibətlər və hadisələr nə dildə, nə də ictimai şüurda sosial, funksional və struktur baxımından fərqləndirilmirdi. Onların təşəkkül tapması üçün daha inkişaf etmiş ictimai həyat, daha inkişaf etmiş ictimai şüur, abstrakt təfəkkür tərzii və s. tələb olunurdu.¹ Dildə mürəkkəb sözlərin, mürəkkəb cümlələrin meydana gəlməsi buna gözəl nümunədir. Dəqiqləşdirmə hadisəsi də belə təşəkkül tapmışdır.

Dialektikadan məlumdur ki, insan dünyanı bir küll halında, abstrakt şəkildə qavramaqda çətinlik çəkir, onu hissələrə parçalanmış halda daha yaxşı qəbul edir. Dilin ibtidai dövrlərində insanlar yalnız gördükləri, təmasda olduqları əşya və predmetlərə, təbiət hadisələrinə ad verirdilər. Sonralar təfəkkürün mücərrədləşməsi abstrakt məfhumların da adlandırılmasına yol açdı, amma ümumi mücərrəd anlayışları bütün elementləri ilə küll halında qavrayıb dərk etmək axıradək mümkün olmadı: insan bu küllü yalnız hissə-hissə, onu tərkib hissələrinə bölməklə qavramağa nail oldu. Bu hissələr, elementlər isə elə dilin ibtidai dövrlərindən məlum olan adlardır. Deməli, dil nə qədər inkişaf etsə də, dünyanın dil mənzərəsi insanın qavrama qabiliyyəti çərçivəsindən kənara çıxa bilmir, insanın dil və təfəkkür imkanları təbii olaraq ondan uzaqlaşan hər hansı dil hadisəsini əyləyə, cilovlaya və sanki geriyyə qaytara bilir.

Dəqiqləşdirmə hadisəsində də belə olur. Cümlədə bütövü, küllü ifadə edən söz verilir, yalnız bundan sonra intonasiya ani pauza ilə dəyişilir, həmin küllün elementləri sadalanır və ya ən vacib bir elementi qabardılır, generalizasiya edilir və bu cür generalizasiya və ya detalların sadalanması prepozisiyadakı küllün «tanındılmasına» xidmət edir, başqa sözlə, onu dəqiqləşdirir, yalnız bundan sonra cümlə davam etdirilir. Məsələn:

Мать остановила его вопрос движением руки и продолжала так, точно она сидела перед лицом самой справедливости (М.Горький).

Beləliklə, dəqiqləşdirmə əsasən cümlənin içərisində baş verir və

---

¹ Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М.: Наука, 1977, с. 51.

bu baxımdan cümlədə xüsusiləşməyə, eləcə də əlavəyə oxşayır. Buna görə də dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin nitqdə düzgün tələffüz edilməsi, xüsusən onların (məsələn, diktorlar üçün) yazıdan düzgün intonasiya ilə oxunması mühüm şərtidir.

Aparılan araşdırma materiallarına istinad edərək, hər şeydən qabaq formal baxımdan dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini iki qrupa bölürük:

1) Küllün yalnız bir hissəsini ümumiləşdirən (generalizasiya edən) dəqiqləşdirici cümlə üzvü;

2) Küllün bir neçə və ya bir çox hissələrini, hətta ola bilsin ki, (həmin küll nisbətən bəsitliyi ilə seçildiyi hallarda) bütün hissələrini sadalayan dəqiqləşdirici cümlə üzvləri.

Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün, demək olar ki, bir cümlədə yalnız bir dəqiqləşdirici üzv işlədilir. İki və daha artıq dəqiqləşdirici üzvün işlədildiyi halda dəqiqləşdirici üzvlər artıq sadalama mahiyyəti kəsb edir.

Generalizator (ümumiləşdirici) mahiyyətli dəqiqləşdirici cümlə üzvü cümlədəki küllün yalnız bir elementini qabartmaqla kifayətlənir. Bu zaman dəqiqləşdirilən üzv külldən daha çox, onun ayrıca götürülmüş (şərti olaraq küll yerini tutmuş) bir elementini ifadə edə bilər; belə olduqda dəqiqləşdirici üzv onu konkretləşdirməyə, səciyyələndirməyə, mahiyyətini açmağa, daha yaxından tanıtmaya xidmət edir.

Hətta mən də – sənin ən yaxın dostun da bu məsələdə sənə heç cür kömək edə bilmərəm cümləsində dəqiqləşdirilən üzv (*mən*) heç də küllü bildirmir: *mən* şəxs əvəzliyi təkdir, konkret olaraq nitqin müəllifini göstərir, amma verilən fikrin tamamlanması üçün bu «*mən*»in tərəf-müqabilə münasibətinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır və dəqiqləşdirici cümlə üzvü (*sənin ən yaxın dostun*) bu generalizasiyanı həyata keçirir.

Məndə əlaqə bir-biri ilə birləşmə əmələ gətirən sözlərin sıralanma qaydası və leksik mənalari ilə şərtlənən nitq elementlərinin müxtəlif növ qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Sintaktik münasibətlər nitqin quruluş elementlərinin funksional-məna asılılığını, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir, çünki bu münasibətlər həmin elementlərin bir vahid halında birləşməsinə yönəlir. “Cümlə elementləri arasındakı əlaqə göstərir ki, komponentlərdən biri ikincisi

tərəfindən nəzərdən keçirilir”¹.

Ümumiyyətlə, dəqiqləşdirmədə generalizasiya zamanı dəqiqləşdirilən üzvün müəyyənlikdə və ya qeyri-müəyyənlikdə olması həlledici əhəmiyyət kəsb etməsə də, çox vaxt dəqiqləşdirməni şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir. Burada, yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik anlayışı qrammatik kateqoriya kimi nəzərdə tutulmur, bu və ya digər nitq hissəsinin cümlədə anlam sahəsi kimi götürülür. Bu məsələyə toxunan R.Musayeva, təəssüf ki, onu axıradək dəqiq izah edə bilmir. O yazır: “İsmlərə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyasının universal olması bu kateqoriyaların demək olar ki, bütün dillərdə müşahidə edilməsi heç də təsadüfi olmayıb, onunla izah edilir ki, təbiətdə və cəmiyyətdə obyektiv şəkildə mövcud olan substansiyalar, digər sözlə, predmetlər, əşyalar, hadisələr və s. iki tərzdə – ya məlum, ya da naməlum şəkildə mövcud ola bilər. Buna müvafiq olaraq da həmin şeylərin, əşyaların, hadisələrin hər birinin dildə ifadə vasitəsi olan ismlər də hökmən iki şəkildə işlənə bilər: naməlum və məlum. Birinci halda ismlər morfoloji quruluşuna baxmayaraq, yəni sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq, qeyri-müəyyənlik, ikinci halda isə müəyyənlik kateqoriyasına malik olur. Bu səbəbdən də ismlərə xas olan kateqoriyalar, yəni qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyaları bütün dillərdə labüdən mövcud olur ki, bu növ kateqoriyalara dilçilikdə universal kateqoriyalar deyilir”².

Göründüyü kimi, müəllif müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının universallığını düzgün göstərdiyi halda, onu müvafiq qrammatik kateqoriya ilə qarışdırır. Yuxarıda verdiyimiz misallarda istifadə edilmiş şəxs və yer adları qrammatik baxımdan müəyyənlik kateqoriyasına şamil edilsə də, ayrıca nitq hissəsi olmaq etibarilə nitqdə aktuallaşana qədər qeyri-müəyyənlik kəsb edir: eyni yer adı müxtəlif coğrafi məkanlarda ola bilər və ya eyni adı müxtəlif şəxslər daşıya bilər. Bütün bunlar yalnız nitqdə, cümlə daxilində konkretləşir, müəyyənlik kəsb edir. Digər tərəfdən, tədqiqatçının «qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyasının bütün dillərdə müşahidə edilməsi» haqqında fikri də onun əslində bu kateqoriyanı qrammatikadan kənar

---

¹ Мамедова Р.А. Межфразовые связи и отношения в тексте. *Filologiya məsələləri*, 2009, № 3, s. 86.

² Musayeva R. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası. *Filologiya məsələləri*, 2009, № 2, s.104-108.

nəzərdən keçirdiyini göstərir. Bu halda həqiqətən «müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bütün dillərdə labüdən mövcud olur», universal kateqoriya sayılır. Nəzərdən keçirdiyimiz Azərbaycan, ingilis və rus dillərində qeyri-müəyyən əvəzliliklərin mövcudluğu dediklərimizi əyani sübut edir.

Beləliklə, bu fəsildə aparılan elmi araşdırma zamanı dəqiqləşdirmə hadisəsini nəzərdən keçirərkən bu hadisəni yaradan dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur:

1. Cümlənin istənilən üzvü dəqiqləşdirilə bilər.

2. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlir və onunla kopulyativ əlaqə əsasında birləşir.

3. Dəqiqləşdirici cümlə üzvü dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə həmcins olur; bu isə o deməkdir ki, istənilən cümlə üzvü dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında çıxış edə bilər.

4. Dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvü mənaca «bütöv / küll» – «hissə» münasibətləri əsasında birləşir; bu zaman dəqiqləşdirici üzv dəqiqləşdirilən üzvün təfsilatının açılmasına, onun elementlərinin sadalanmasına xidmət edir.

5. Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri eyni bir cümlə daxilində olub, dəqiqləşdirici üzv dəqiqləşdirilən üzvdən bilavasitə sonra və ya ona maksimum dərəcədə yaxın distant vəziyyətdə yerləşir.

6. Dəqiqləşdirici cümlə üzvü anlayışı dilin inkişaf tarixinin son mərhələsində təşəkkül tapmış faktır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «*Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri və onların növləri*» adlanır. Bu fəsil altı yarımfəslə ayrılır. Burada cümlədə dəqiqləşdirmə hadisəsi sintaqmlar sintaqmı kimi nəzərdən keçirilir, məndə dəqiqləşdirici cümlə üzvünün tapılması meyarları araşdırılır, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri və həmcins üzvlər, eyni zamanda dəqiqləşdirici cümlə üzvləri və xüsusiləşmiş əlavələr arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər haqqında söhbət açılır. Bu fəsildə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyası və onun dəyişdirilməsi şəraiti müfəssəl şəkildə təsvir edilir və dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında morfoloji əlaqənin mübahisəli məsələləri işıqlandırılır.

İkinci fəslin birinci yarımfəslə «*Cümlədə dəqiqləşdirmə hadisəsi sintaqmlar sintaqmı kimi*» adlanır. Bu bölmədə qeyd edilir ki, cümlədə dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzvlər vahid bir sintaqm əmələ

gətirir.

Bu baxımdan canlılıq, əlvanlıq, yığcamlıq və poetikliklə seçilən, istifadə olunan sözlərin ifadə imkanlarının genişliyi bədii dilə aydınlıq, ciddi özünəməxsusluq gətirir. Lakin bunlar bədii dili canlı danışıqdan, ədəbi dildən, geniş mənada ümumxalq dilindən təcrid etmir. Sənətkar söz və ifadəni ümumxalq dilindən alır, onu məqsədə, bədii mətnin tələbinə uyğun işlədir. Bədii mətndə söz rəngarəng çalarlar alır, fikrin hərtərəfli ifadəsini şərtləndirir.

Əlavə edilən nitq (dil) vahidləri neytral üslubda yazılmış əsərlər üçün əslində artıq, ifrat söz yığını təsiri bağışladığı halda, bədii ədəbiyyatda özünün üslubi roluna görə mühüm mövqe tutur. *Cümlənin dəqiqləşdirici üzvləri* adlandırılan vahidlər də bu cür əlavələrdən biridir. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri «özündən qabaq gələn həmcins dəqiqləşdirilən üzvün ifadə etdiyi anlayışın həcmi məhdudlaşdıran cümlə üzvləridir»¹.

Hər şeydən qabaq göstərmək lazımdır ki, cümlədə dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzvlər vahid bir sintaqm əmələ gətirir.

F. de Sössür təliminə görə, «sintaqm anlayışı yalnız sözlərə deyil, həmçinin söz birləşmələrinə, hər cür növdən, istənilən uzunluqda olan mürəkkəb vahidlərə (mürəkkəb sözlərə, düzəltmə sözlərə, cümlə üzvlərinə, tam cümlələrə) aiddir. Sintaqmın ayrı-ayrı hissələrini öz aralarında birləşdirən münasibətləri... nəzərdən keçirmək hələ kifayət deyil; bütövu onun hissələri ilə bağlayan münasibətləri də nəzərə almaq lazımdır»².

Hər hansı bir cümlə daxilindəki konkret bir sintaqm müxtəlif səciyyəli söz birləşməsi şəklində qurulsun da, əslində sintaqm anlayışı ilə söz birləşməsi anlayışı arasında nəzərəçarpacaq fərqlər də mövcud olur. Belə ki, hər şeydən əvvəl sintaqm dedikdə, cümlənin üzvlənməsi prosesində fərqləndirilən birləşmə nəzərdə tutulur³. Aşağıdakı cümlələrə baxaq:

Kəndin kənarındakı taxta evlərin arxasında axan çayın qırağında oynayan uşaqların səsi kəndin ortasında eşidilirdi.

Kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, çayın qırağında oynayan uşaqların səsi kəndin ortasında eşidilirdi.

Birinci cümlədə *kəndin kənarındakı taxta evlərin arxasında axan çayın qırağında* birləşməsi cümlədə məkan zərfi kimi çıxış edir. Bu birləşmə

---

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М.: Просвещение, 1976, с. 503.

² De Sössür Ferdinand. Ümumi dilçilik kursu. BDU, Bakı, 2003, s. 232.

³ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М.: Просвещение, 1976, с. 386-387.

kompletiv əlaqə əsasında qurulmuşdur. Birləşmənin hər bir komponenti özündən sonrakı ilə qrammatik əlamətlə bağlanır.

İkinci cümlədə isə *kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, çayın qırağında* birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə əlaməti yoxdur. Burada *kəndin kənarında* birləşməsi *taxta evlərin arxasında* birləşməsi ilə, *taxta evlərin arxasında* birləşməsi isə öz növbəsində *çayın qırağında* birləşməsi ilə yalnız kopulyativ əlaqə əsasında sintaqm əmələ gətirir. İlk baxışda həmin üç birləşmə həmcins üzv təsiri bağışlayır. Əslində isə həm *taxta evlərin arxasında*, həm də *çayın qırağında* ifadəsi özlərindən qabaq gələn *kəndin kənarında* məkan zərfliyini dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvü dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlir, onunla qrammatik cəhətdən bağlanmır, ancaq yanaşma əlaqəsi əsasında sintaqm təşkil edir.

Ümumiyyətlə, işarələrin spesifik və ardıcıl məna ilə hər bir kombinasiyası sintaqmdir.¹ Yuxarıda verilmiş cümlələrdə *kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, çayın qırağında, 1945-ci il, mayın 9-u, still others, men and women, old and young* birləşmələrindən hər biri ayrılıqda bir sintaqm təşkil edir. Belə sintaqmlar hər bir cümlədə «birinci sintaqm» kimi qəbul edilir. Ancaq birinci sintaqmlar da cümlədə öz aralarında əlaqə yaradır. «Cümlənin materialına daxil olan sintaqmlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradır ki, buna da eyni sözün və ya söz birləşməsinin müxtəlif sintaqmlarla əlaqəyə girmək qabiliyyəti imkan verir»². Beləliklə, yuxarı səviyyəli sintaqmda sintaktik əlaqələrin eyniləşdirilməsi (sintaqmların sintaqmı) bizə sintaqmatik strukturu («daxili əlaqələrin formasını») «əlavə» və ya «kombinator» struktur kimi araşdırmağa imkan verir.³

Sintaqmatik əlaqələrin öz funksional dəyəri vardır. Gerçəkdə hər sintaqmda bir funksional səviyyənin və ya layın müəyyən vahidləri yuxarı səviyyənin vahidlərini əmələ gətirmək üçün birləşirlər; bu vahidlər arasında onların birləşdiyi səviyyədə həmişə nəzərə çarpmasına baxmayaraq, müəyyən sintaqmatik funksiyalar yaranır.

Beləliklə, dəqiqləşdirmə hadisəsinin iki üsulla həyata keçirildiyi müşahidə olunur. Hər iki halda sintaqmlar bir-biri ilə

¹ Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı, BSU, 2006, s. 113.

² Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, «Просвещение», 1967, с. 330.

³ Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, «Mütərcim», 2006, s. 114.

kopulyativ əlaqə əsasında birləşir. Hər iki halda dəqiqləşdirici cümlə üzvləri dəqiqləşdirilən cümlə üzvlərindən asılı vəziyyətdə qalır.

Məhz bu xüsusiyyət dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini həmcins cümlə üzvlərindən fərqləndirir. Həmcins üzvlər eyni səviyyəli vahidlər olub, cümlədə heç bir üzvdən asılı olmadığı halda, heç bir başqa üzvlə sintaqmatik əlaqəyə girmədiyi halda, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri dəqiqləşdirilən üzvdən sintaqmatik əlaqə əsasında asılı olur, dəqiqləşdirilən üzv tərəfindən idarə olunur.

Eləcə də həmcins üzvlər cümlədə bir-biri ilə yanaşı düzöldüyü halda, dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzvlər bəzən cümlədə «səpələnə» bilər. Məsələn, B.A.Serebrennikov diqqəti buna cəlb edir ki, rus dilində şifahi nitqdə danışmaq sintaksisinin tipikləşdirilmiş konstruksiyaları cümlədə dəqiqləşdirməni parçalaya, dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici komponentləri bir-birindən distant vəziyyətə gətirə bilər¹, məsələn: *Тогдашний главный меня защитил, Георгий Владимирович, наш профессор, он был тогда главным. (O vaxtkı rəhbər məni müdafiə etdi, Georqiy Vladimiroviç, bizim professor o zaman rəhbər idi).*

Bir qayda olaraq, əvvəlcədən hazırlanmış yazılı nitqdə dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin bu cür distant vəziyyətdə salınması müşahidə olunmur.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvünün əsas zahiri əlaməti onun dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən bilavasitə və ya azacıq distant vəziyyətdə sonra gəlməsidir.

Bu fəslin ikinci yarım fəslə isə “*Mətnədə dəqiqləşdirici cümlə üzvünün tapılması*” adlanır və burada mətn daxilində kontekstdən çıxış edərək dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi yollarından bəhs edilir.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri əslində dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün mənasını izah etməyə deyil, onun bir bütöv kimi hissələrinin, akt anında daha aktual sayılan hissələrinin dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.² Belə dəqiqləşdirmə isə iki üsulla reallaşır:

1) bütövün (dəqiqləşdirilən üzvün) hissələri ayrı-ayrılıqda təqdim olunur;

---

¹ Политова Л.В. Художественный текст как источник изучения разговорной речи. Автореф. дисс. к. филол. н. СПб, 1992, с. 9.

² Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, “Maarif”, 1989.

2) bütövün (dəqiqləşdirilən üzvün) hissəsi təqdim olunur, sonra həmin hissə özü də dəqiqləşdirilən üzvə çevrilir və onun (hissənin) hissəsi təqdim olunur.

Beləliklə, həlqəvari zəncir şəklində struktur meydana gəlir; burada hər bir həlqə özündən əvvəlki üzvü dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Birinci halda bütövün hissələri bir-birinə münasibətdə həmcins cümlə üzvlərindən fərqlənir. Məsələn, *Qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar 1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular* cümləsində *qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar* müstəqil həmcins mübtəda qrupu kimi çıxış edir. Cümlənin əvvəlinə sadalanan denotatları əhatə edən hansısa bir bütöv anlayışı qoşulduqda isə göstərilən həmcins üzvlərin hamısı artıq həmin bütöv anlayışı ilə əlaqəyə girir, dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasını daşımağa başlayır və cümlənin predikativlik hissəsinə bütöv anlayışı ilə birlikdə bağlanır.

Mətnə köhnə ilə yeni ayrı-ayrı cümlələrdə, cümlədə isə köhnə ilə yeni ayrı-ayrı sintaqmlarda ifadə olunur. Buna görə də köhnə ilə yenini fərqləndirmək üçün mətn cümlələrə, cümlələr isə sintaqmlara parçalanır, üzvlənir. Mətnin və ya cümlənin bu cür parçalanma qabiliyyəti *mətnin* və ya *cümlənin aktual üzvlənməsi* adlanır.

Aktual üzvlənmə insan nitqinin necə qurulduğunu, onun struktur-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün vacibdir.

«Bir frazadan və ya frazalar zəncirindən ibarət olan və konkret məqsədli struktur-semantik vəhdət təşkil edən mətn bir bütöv kimi özünün ierarxik əlaqələri üzrə tədqiq oluna bilər»¹. Buna görə də aktual üzvlənmə mətnyaratma prosesinin öyrənilməsində bir növ araşdırma, tədqiqat metodu kimi çıxış edir².

Əlaqəli mətnə hər sonrakı cümlə özündən qabaqkı cümlədə deyilənləri məlum olan (köhnə) informasiya kimi özündə ehtiva edir. Bu müxtəlif dillərdə linqvistik baxımdan müəyyənlik bildirən əvəzliliklərlə, təkrarla, müəyyənlik artikli ilə, retrospektiv təsvir üsulu ilə və s. ifadə edilir. Bu zaman mətnin birinci cümləsi söyləmin nüvəsi rolunu oynayır. Ancaq bir sıra hallarda yazıçı mətni məlum informasiyanı əks etdirən cümlə ilə başlamır və qəhrəman haqqında təhkiyəni elə açır ki, elə bil, o və haqqında söhbət gedən situasiya bizə əvvəlcədən məlumdur. Məsələn, müq. et: *Bir*

---

¹ Акишина А.А. Иерархия связей в тексте. Текст и аспекты его рассмотрения. М., 1977, с.4.

² Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). filol.e.n.diss.avtoref. Bakı, 1997, s. 8.

dəfə meşəbəyi ova getdi və ya: Bir meşəbəyi vardı və o bir dəfə ova getdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri birlikdə bir sintaqm (deməli, ayrıca bir məna qrupu) əmələ gətirir. Bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvləri söz, söz birləşməsi və hətta cümlə şəklində təzahür edir.

Dəqiqləşdirilən üzv – dəqiqləşdirici üzv sintaqmatik münasibətləri hər şeydən qabaq söz birləşməsi şəklində təşəkkül tapır. Bir qayda olaraq, qrammatika kitablarında göstərilir ki, söz birləşməsi dedikdə, adətən iki və daha artıq müstəqil mənalı nitq hissələrinə daxil olan sözün birləşərək hansısa bir üzvlənməyən anlayış və ya təsəvvürü ifadə edən qrammatik vəhdət əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur¹. Burada müəlliflərin «üzvlənməyən» dedikdə, qrammatik deyil, aktual üzvlənməni nəzərdə tutduğu məlum olur, yəni dəqiqləşdirilən üzv – dəqiqləşdirici üzv münasibətləri özü bir vəhdət yaratdığı üçün yenidən aktual üzvlənməyə məruz qalmır, bu struktur yalnız qrammatik üzvlənə bilər. «Əslində aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünki bunlar ayrı-ayrı rakurslardır» [58, 49]. Aktual üzvlənmə semantik planda, qrammatik üzvlənmə isə qrammatik planda müşahidə olunur.

Bədii mətndə söyləmin tema və rema hissələrinin məzmunca müəyyən sabitliyi özünü göstərir. Dilçilikdə tema-rema strukturunun ümumiyyətlə beş əsas növü fərqləndirilir.

1. Mətnin kanonik pilləvari tema-rema təşkili:

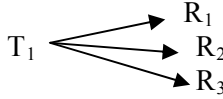
$$\begin{array}{l} T_1 \rightarrow R_1 \\ T_2 \rightarrow R_2 \\ T_3 \rightarrow R_3 \end{array}$$

Bu mətn quruculuğunun əsas qanunu sayılan inkorporlaşmanı təcəssüm etdirən ən geniş yayılmış struktur tipidir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, məzmunun inkişafı ilə əvvəlki söyləmin reması sonrakının temasına çevrilir, yəni hər bir sonrakı tema dərinədə rema təbiətinə malik olur.

2. Təkrarlanan sabit tema və bir-birindən fərqlənən remaları əhatə edən yelpikvari tema-rema struktur tipi:

---

¹ Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Часть первая. М.: АН СССР, 1960, с. 6.

Konstant təkrarlanan temalı mətnlər ifadə planında temanın leksik-qrammatik representasiya variantlarına da malik ola bilər.

Əvvəla, tematik proqressiya bütün söyləmlərin teması kimi çıxış edən sözün təkrarına əsaslanır. Məsələn:

*Sən – ürəyimin sözü,
Sən – yaramın közü,
Sən – dünyamın özü...*

İkincisi, tematik proqressiya əvəzliliklərin təkrarına əsaslanır:

*Anadır arzulara hər zaman Qarabağ...
Bu çəmənlərdə gəzib Vaqifin şux gözəli,
Ruhunu burdan alıb Natəvanın qəzəli...*

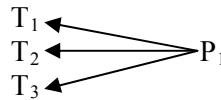
Üçüncü halda tematik proqressiya düzəltmə yolla əmələ gələ bilər. Bu zaman tema müxtəlif perifrastlar və transformlarla verilir:

Məndə sığar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam.

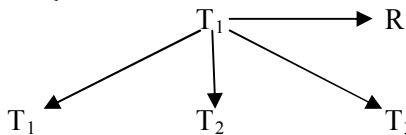
*kövni-məkanə sığmazam.
külli-məkana sığmazam...*

Dördüncüsü, elə mətnlərə rast gəlmək olur ki, onlarda tema bir dəfə göstərilir, sonrakı semantik zəmində yalnız remalar verilir.

3. Çoxkomponentli tematik hissəli və bir remalı yelpikvari tema-rema struktur tipi:

4. Mətnlərdə başlanğıc temanın konkretləşdirilməsi hesabına üzvlənən ümumiləşdirilmiş temalı tema-rema strukturu:

5. Avtonom tema-rematik mətn strukturları. Onlar zahirən sanki bir-birindən asılı olmur, müstəqil olur, kontekstlə minimal tərzdə bağlanır:

$T_1 \rightarrow R_1$
 $T_2 \rightarrow R_2$

İlk baxışda tema-rematik strukturların bu cür “avtonomluq təəssüratı faktiki olaraq iqlanlı təsvir, onun obrazlılığını yaratmağın vasitəsi kimi qarşılıqlı tutuşdurma və müqayisənin əsasını təşkil edir”¹.

Bunlardan yalnız pilləvari və yelpikvari tema-rema struktur tipləri «küllün xırdalanmasını» əks etdirdiyi üçün dəqiqləşdirici cümlə üzvləri anlayışı ilə sıx şəkildə əlaqədar olur.

Beləliklə, cümlədə dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzvləri ilk növbədə intonasiyaya görə tema və rema kimi axtarılıb-tapmaq mümkündür: dəqiqləşdirilən üzv cümlədə temanı, dəqiqləşdirici üzv isə remanı əks etdirir.

Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

1941-ci ildə iyun ayının 22-də səhər saat beşin yarısında faşistlər hücum etdilər.

Bu variantda verilmiş dəqiqləşdirici cümlə üzvləri iki cür intonasiya ilə deyilə bilər və həmin intonasiyaya görə «sintaqlar sintaqmı»nı əmələ gətirən tema və remanı müəyyənləşdirmək mümkün olur:

1) Zəncirvari kompleksin hər bir komponenti – «sintaqlar sintaqmı» deyil, hər bir sintaqmatik birləşmə ayrılıqda – ayrıca vurğu altında, müxtəlif zaman zərfliləri şəklində tələffüz edilir:

1941-ci ildə (temadır)

iyun ayının 22-də (əvvəlki temaya münasibətdə remadır, sonrakı komponentə münasibətdə temadır)

səhər saat beşin yarısında (remadır)

faşistlər hücum etdilər

Bu halda dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri vahid bir sintaqm əmələ gətirsə də, vahid söz birləşməsi yaratmır və əslində formal baxımdan həmcins üzvlər kimi çıxış edir. Bunu yoxlamaq asandır:

1941-ci ildə – yerlik halda

iyun ayının 22-də – yerlik halda

səhər saat beşin yarısında – yerlik halda...

Buna görə də dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzvlərin qrafik tərtibatında vergül işarəsindən istifadə edilməlidir:

1941-ci ildə, iyun ayının 22-də, səhər saat beşin yarısında

---

¹ Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика. М.: Флинта/Наука, 2005, с. 201-204.

faşistlər hücum etdilər.

Yeri gəlmişkən, bu halda ingilis və rus dillərində kompleksin nəinki sintaqmatik komponentləri arasında, hətta sonunda da vergül işarəsi qoyulur, məsələn:

There, in an untidy pile on M.Yoshoto's broad desk, lay some dozen or more unopened, enormous, building, Manilla envelopes.
(J.D.Salinger)

Orada, müsyö Yoşotonun geniş stolu üstündə qalın kağızlı ona qədər iri, içi dolu, açılmamış zərf tökülüb qalmışdı.

Bizə lazım olan sintaqmları ayıraq:

*There,
in an untidy pile on M.Yoshoto's broad desk,
lay some dozen or more unopened, enormous, building,
Manilla envelopes.*

Eləcə də rus dilindəki cümləyə nəzər yetirək

На другой день, рано утром, Оленин проснулся от свежести в своей перекладной... (Л.Толстой).

*(Növbəti gün, səhər tezdən Olenin yerini dəyişdiyi...
təravətindən oyandı)*

Bu cümləni da sintaqmlar üzrə sadalayaq:

На другой день,

рано утром,

Оленин проснулся от свежести в своей перекладной...

(Л.Толстой)

2) Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin əmələ gətirdiyi sadalanan kompleks bütöv bir sintaqm yaratsa da, dəqiqləşdirilən cümlə üzvü sanki xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmaq üçün yüksələn tonla tələffüz edilir və ondan birbaşa sonra gələn dəqiqləşdirici üzv(lər) birdən-birə aşağı tonla deyilir. Bu xüsusiyyət cümlədə təzahür edən dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzvlərin asanlıqla tapılmasına kömək edir:

Stalin qələbə münasibəti ilə qaldırdığı tostda yalnız rus əsgərlərini təbrik etsə də, faşistlərə qarşı mübarizədə ruslarla yanaşı, ölkənin bütün xalqları – ukraynalılar, beloruslar, azərbaycanlılar, gürcülər, qazaxlar, özbəklər, tatarlar, çeçenlər, taciklər və b. da fəal iştirak etmişdilər – cümləsində ölkənin bütün xalqları mübtədə qrupu ukraynalılar, beloruslar, azərbaycanlılar, gürcülər, qazaxlar, özbəklər, tatarlar, çeçenlər, taciklər və b. üzvləri vasitəsilə dəqiqləşdiri-

lır ki, burada dəqiqləşdirici üzvlərdən hər biri müstəqil yeknəsəq vurğu ilə deyilir və bununla da kompleks aktual üzvlənmiş olur. Deməli, ikinci variantda dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin vahid bir qrammatik vəhdət, başqa sözlə, üzvlənməyən söz birləşməsi əmələ gətirməsi haqqında danışmaq olmaz.

Göründüyü kimi, bu Azərbaycan dili cümləsində dəqiqləşdirilən üzvlə (tema ilə) dəqiqləşdirici üzvlər (rema) arasında tire qoyulmuşdur. Ola bilsin ki, bunun əsas səbəbi indiyədək qrammatika kitablarında bu növ dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin yalnız əlavə kimi təqdim olunması ilə bağlıdır. Güman etmək olar ki, müasir Azərbaycan dilində müxtəlif sənədləşdirmə işlərində məhz rus dilindən qrafik kalkanın təsiri altında punktuasiyanın başqa bir variantı da ortaya çıxmışdır. Konkret olaraq rus dilindəki: *Мы, нижеподписавшиеся, директор школы Александров Ю.М., завхоз школы Андреева Н.А., пионервожатая Караулова Б.А., утверждаем, что...* (*Biz, aşağıda imza edənlər, məktəbin direktoru Y.M. Aleksandrov, məktəbin təsərrüfat müdiri Andreeva N.A., pioner dəstə rəhbəri Karaulova B.A, təsdiq edirik ki...*) qəbilindən ifadələrdə rast gələn dəqiqləşdirilən üzv (*мы*) və dəqiqləşdirici üzvlər (*Александров Ю.М., завхоз школы Андреева Н.А., пионервожатая Караулова Б.А*) arasındakı münasibətləri qrafik nizama salan vergül işarəsindən istifadə edilməsi Azərbaycan dilində də bunun kalkasına yol açmışdır: *Biz, aşağıda imza edənlər, məktəbin direktoru Məmmədov Z.Ə., tədris-hissə müdiri Zəkiyeva M.A., əmək təlimi müəllimi Əsədov H.B., təsdiq edirik ki...*

Beləliklə, dəqiqləşdirilən və sadalanan dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında mətnin üslubuna müvafiq olaraq ya vergül, ya da tire işarəsi qoyulur.

Həmçinin müqayisə nəticəsində ingilis dilində də eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq:

Of course, there were *his own New York and London brokers, Jarkins, Kloorfain & Randolph*, but in such a portentous business as this he did not wholly trust them. (T.Dreiser)

(*Əlbəttə, orada onun özünün Nyu-York və London brokerləri, Carkins, Kloorfain & Randolphun olmasına baxmayaraq, o, belə bir mühüm işdə onlara tam güvənə bilmirdi*).

Göründüyü kimi, burada da *his own New York and London brokers* mübtəda qrupu sadalanan *Jarkins, Kloorfain & Randolph* aptroponimləri vasitəsilə dəqiqləşdirilmiş, həm dəqiqləşdirilən üzvlə

dəqiqləşdirici üzvlər arasında, həm də bütöv sintaqmın sonunda vergül işarəsi qoyulmuş, bununla dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri bütövlükdə cümlədə fərqləndirilmişdir.

Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin cümlənin başqa üzvlərindən bu cür vergüllə fərqləndirilməsi bütün dillərin yazılarında orfoqrafiya norması kimi qeyd edilə bilər.

İkinci fəslin üçüncü bölməsində isə “*Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri və həmcins üzvlər*” problemdən bəhs edilir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılır.

Əslində həmcins üzv anlayışı ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvü anlayışı mahiyyətcə eyni olan nitq faktına müxtəlif prizmalardan yanaşılması sayəsində meydana çıxır. Sadəcə olaraq, həmcins üzv və dəqiqləşdirici üzv cümlənin homogen üzvləri kimi nəzərdən keçirilə bilər, çünki dəqiqləşdirilən üzv – dəqiqləşdirici üzv semantik münasibətlərini bir kənara qoysaq, əslində bunlar özü də morfoloji qısa baxımından həmcins üzvlərdən, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir.

Terminoloji lüğətdə *dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilən həmcins üzvdən sonra gəlib onun anlayış həcmi məhdudlaşdıran cümlə üzvü* olduğu göstərilmişdir¹. Əslində bu tərif həmin sintaktik vahidin mahiyyətini axıradək əks etdirmir və burada yalnız «dəqiqləşdirici cümlə üzvünün dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlməsi» ön plana çəkilə bilər. Qalan əlamətlər baxımından isə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə həmcins üzvlər arasında bir sıra oxşarlıqlar müşahidə olunur.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə həmcins üzvlər arasında o qədər oxşarlıq və hətta eynilik var ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri elə həmcins üzvlərdir, desək, yanılmırıq. Bununla belə, eyniliyin özünün də xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması və sübut edilməsi aktual məsələdir. Yəni, əgər həqiqətən bu iki nitq faktı eynidirsə, onda, deməli, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri həmcins üzv olduğu kimi, həmcins cümlə üzvləri də elə dəqiqləşdirici üzv olmalıdır. Həqiqətən, belə demək mümkündürmü? Dəqiqləşdirici üzvlərin bütün növləri və struktur-semantik xüsusiyyətləri həmcins üzv anlayışına uyğun gəlirmi, yaxud həmcins üzvlər bütün hallarda dəqiqləşdirici cümlə üzvüdürmü? Bütün bu suallara cavab vermək üçün həmcins cümlə üzvü anlayışına və onun əlamətlərinin izahına qayıtmaq lazım gəlir.

---

¹ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М.: Просвещение, 1976, с. 237.

Dilçilikdə həmcins üzvlər haqqında bir sıra tədqiqatlar aparılmış və yetərincə əsaslandırılmış fikirlər söylənmişdir. İstənilən vairantda əlavə əlavə olduğu sözlə yalnız kopulyativ əlaqədə olur və onu izah etməyə, dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Kopulyativ əlaqə problemləri tədqiqatçını yalnız tədqiq olunan prosodik vasitələrdə hansı məzmun dəyişikliklərinin baş verdiyini öyrənmək üçün maraqlandırır. Müxtəlif metalinqvistik sistemlərin bir-biri ilə ardıcıl əlaqələndirilməsi bunu deməyə əsas verir ki, əlavə həmişə dəqiqləşdirmədir¹.

Bəs əlavənin bütün növləri dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasını daşıya bilirmi? Bunu öyrənmək üçün zahiri əlamətlərinə görə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinə çox yaxın olan əlavə bəhsi üzərində bir qədər geniş dayanmaq lazım gəlir.

Hər şeydən qabaq göstərək ki, dəqiqləşdirmə hadisəsinin xüsusişmə ilə də uyğun cəhətləri vardır. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə xüsusişmiş əlavələrin oxşar və fərqli cəhətləri isə bu fəslin dördüncü yarım fəslində araşdırılır.

Nitq prosesində bu və ya digər üzvün xüsusişməsi həmin üzvü mənaca aktuallaşdırmaq, daha artıq nəzərə çarpdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Ona görə də xüsusişmə söyləm hissələrinin aktuallaşdırılması, cümlədə əlavə məlumat verilməsi vasitələrindən sayılır. Xüsusişməni əmələ gətirən bir qrup üzvlər «daha çox küllün cüzə münasibətini bildirir – əvvəlcə küllü – ümumini bildirən sözlər işlənir, sonra xüsusişmiş hissə gələrək küllün bir cüzünü dəqiqləşdirir, daha aydın və xüsusi nəzərə çarpdırır. Xüsusişmənin bu növünün yeri ümumini bildirən hissədən asılı olduğu üçün bunlar cümlənin ya daxilində, ya da sonunda işlənir»².

Göründüyü kimi, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilk baxışda xüsusişmədən heç nə ilə fərqlənmir. Xüsusişmənin də, dəqiqləşdirici cümlə üzvü kimi, «semantik-üslubi» funksiyası bundan ibarətdir ki, xüsusişmiş üzv ifadə edilən fikri dəqiqləşdirir, hərəkətin təsvirini konkretləşdirir, şəxsin və ya əşyanın daha dərin xarakteristikasını verir, məsələn:

Sərhədin arxa tərəfində, çayın o biri sahilində sakitlik idi.

Bu cümlədə *çayın o biri sahilində* söz birləşməsi sərhədin arxa tərəfindəki yeri dəqiqləşdirir, məkanı xüsusişdirir.

---

¹ Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. М.: Высшая школа, 1980, с. 141-142.

² Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Aspoliqraf LTD, Bakı, 2004, s. 227-228.

İkinci fəslin beşinci yarım fəslə isə “*Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyası və onun dəyişdirilməsi şəraiti*” adlanır. Dissertsiyada araşdırmaya cəlb edilən dil materiallarından görünür ki, bütün hallarda dəqiqləşdirici cümlə üzvü anlayışı bir sözü və ya söz birləşməsinə əhatə edir və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvü arasında sintaktik idarə əlaqəsi özünü göstərir: dəqiqləşdirilən «bütöv» dəqiqləşdirici «hissə»ni hal və kəmiyyətə görə idarə edir.

Başqa variantda dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasını təkcə söz və söz birləşməsi deyil, bütöv cümlə və hətta cümlələr qrupu da yerinə yetirə bilər. Bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında sintaktik-funksional münasibətlərin dəyişilməsi müşahidə olunur.

Cümlədə dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzv arasında sintaktik əlaqələrin pozulması yolu ilə parçalanma baş verir; bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvü ayrıca bir cümlə şəklində təşəkkül tapır, başqa sözlə, dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında artıq hansısa bir söz və ya söz birləşməsi deyil, ayrıca bir müəqil cümlə çıxış edir. Belə vəziyyətdə dəqiqləşdirici cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün iştirak etdiyi parça arasında iki münasibət formalaşır:

1) tabeli və ya tabeli mürəkkəb cümlə təşəkkül tapır;

2) dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında çıxış edən komponentin struktur-semantik hədudları genişlənir və «bütöv» ilə «hissə» arasındakı məna əlaqəsi kiçik abzas və ya frazafövqü vəhdət boyunca yayılır.

Birinci halda dəqiqləşdirici üzv funksiyasını bütöv bir müstəqil cümlə öz üzərinə götürür və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün iştirak etdiyi parça ilə dəqiqləşdirici cümlə arasında morfoloji əlaqə (hala və kəmiyyətə görə uzlaşma) qırılır və sintaktik əlaqə münasibətləri meydana gəlir.

İkinci fəslin son yarım fəslə isə “*Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında morfoloji əlaqənin mübahisəli məsələləri*”nə həsr edilib.

Nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsi hələ indiyə qədər dilçilik elminin diqqətini lazımı səviyyədə cəlb etməmiş və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinə yalnız başqa mövzuların işlənməsi prosesində müəyyən qədər toxunulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində yalnız prof.

Q.Ş.Kazımov bu məsələni ötürü şəkildə qeyd etmişdir¹. Buna görə də dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında təzahür edən əlaqə növləri haqqında fikirlər təbii şəkildə mübahisə doğura bilər. Məsələ burasındadır ki, dəqiqləşdirmə hadisəsi, yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin kopulyativ əlaqəsi əsasında formalaşır, yəni dəqiqləşdirilən cümlə üzvü dəqiqləşdirici cümlə üzvü ilə heç bir morfoloji əlamət əsasında bağlanmır – dəqiqləşdirilən üzv hansı qrammatik halda işlənirsə, dəqiqləşdirici cümlə üzvü də həmin hal əlamətini qəbul edir, onların tərtibi paralellik təşkil edir və zahiri qışa baxımından asılılıq (bağlılıq) olmur. Dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri sözlün və ya söz formasının xarici qışası baxımından həmcins üzv kimi çıxış edir və homogen vahidlər sayılır. Burada hansısa bir idarəçilik və asılılıq haqqında yalnız bütövün morfoloji strukturunun dəyişməsi zamanı danışmaq olur. Yəni, məsələn: *Şəhərin kənarında, çəmənlikdə və meşəlikdə qazılmış xəndəkləri bombaladılar* cümləsində *şəhərin kənarında* «bütöv»ü *çəmənlikdə və meşəlikdə* «hissə»si ilə hal və kəmiyyət kateqoriyasına görə uzlaşır, onunla həmcins üzv kimi kopulyativ əlaqə əsasında birləşir. Belə birləşmənin tabeçilik xüsusiyyəti implisit tərzdə «gizlənmiş» olur və yalnız «bütöv»ün hal əlamətinin variyasiyasında üzə çıxır. Məsələn, müq. et:

Şəhərin kənarı, çəmənlik və meşəlik həmişə istirahət zonası sayılır.

Şəhərin kənarının, çəmənliyin və meşəliyin havası adamı cəlb edir.

Şəhərin kənarına, çəmənliyə və meşəliyə heyran qaldılar.

Şəhərin kənarını, çəmənliyi və meşəliyi bombaladılar.

Şəhərin kənarında, çəmənlikdə və meşəlikdə istirahət üçün hər cür şərait vardır.

Şəhərin kənarından, çəmənlikdən və meşəlikdən çoxlu gül-çiçək dərib gətirdilər.

Deyim tərzindəki morfoloji fərqlərə baxmayaraq, həmin nümunələrin hər birində dəqiqləşdirilən cümlə üzvü dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin ümumi məkanını bildirir və buna görə də «şəhərin kənarındakı» kimi başa düşülür: *Şəhərin kənarındakı çəmənlik və meşəlik həmişə istirahət zonası sayılır.*

Şəhərin kənarındakı çəmənliyin və meşəliyin havası adamı cəlb edir.

Şəhərin kənarındakı çəmənliyə və meşəliyə heyran qaldılar...

Bu zaman *şəhərin kənarı* artıq *çəmənlik və meşəlik* həmcins

---

¹ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Aspoliqraf LTD, Bakı, 2004, s. 227.

üzlərinin təyini funksiyasında çıxış edir və bu semantik xüsusiyyət sadəcə olaraq, implicit tərzdə başa düşülür. Bu onu göstərir ki, cümlədə «bütöv»ü ifadə edən dəqiqləşdirilən üzvlə onun «hissə»si olan dəqiqləşdirici üzv arasında qrammatik münasibətlər hər halda mövcud olur və bu əlaqələrdə dəqiqləşdirilən cümlə üzvü idarəedicilik funksiyasını yerinə yetirir – dəqiqləşdirici cümlə üzləri «bütöv»ə morfoloji və sintaktik baxımdan tabe olur. Bu tabeçilik, bir tərəfdən, dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici üzlərin eynicinsli (həmcins) olmasında, başqa sözlə, «hissə»nin «bütöv»ün morfoloji struktur xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmasında, ikinci tərəfdən isə, dəqiqləşdirilən «bütöv»ün məna xüsusiyyətlərinin təsiri altında dəqiqləşdirici üzvün qrammatik-funksional baxımdan dəyişilməsi imkanlarının meydana gəlməsində öz əksini tapır. Beləliklə, dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzvün uzlaşması requlyar deyil, fakültativ səciyyə daşıyır.

Bu fəsilə nəzərdən keçirilən dil materialları belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dəqiqləşdirici cümlə üzləri şaquli istiqamətdə, yuxarı səviyyədən aşağıya doğru zəncirvari tədricilik (qradasiya) əmələ gətirir və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün idarəetmə xətti də yuxarıdan aşağıya yönəlir. Bu fakt dəqiqləşdirilən cümlə üzvü – dəqiqləşdirici cümlə üzvü münasibətlərinin qrammatik xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Nəticədə bütöv cümlənin parçalanması baş verir, dəqiqləşdirici üzv funksiyasını bütöv bir müstəqil cümlə öz üzərinə götürür və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün iştirak etdiyi parça ilə dəqiqləşdirici cümlə arasında heç bir morfoloji asılılıq yaranmır; bunun sayəsində tabesiz mürəkkəb cümlə formalaşır. Məsələn:

And, motionless, old Jolyon stared at the wall; but for his open eyes, he might have been asleep...(J.Galsworthy)

Və qoca Colion hərəkətsiz halda dayanıb düz qabağındakı divara baxırdı; gözləri açıq olmasa idi, adama elə gələrdi ki, o yatır.

Burada *but for his open eyes, he might have been asleep* cümləsi *old Jolyon stared at the wall* ifadəsindəki hərəkəti təsvir etməklə onun tərzini dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Buna baxmayaraq, dəqiqləşdirmə zamanı «bütöv»lə «hissə» arasında morfoloji əlaqə yoxdur.

Bu mismarlar müxtəlif səviyyələrdə vurulmuşdular – hündür yerdən vurulanı da vardı və elə aşağıda vurulanları da vardı... (Anar)

Göstərilən nümunədə *hündür yerdən vurulanı da vardı və elə aşağıda vurulanları da vardı* cümləsi bütövlükdə prepozisiyada gələn

parçanın feli xəbərini izah edir, başqa sözlə, yerinə yetirilmiş işin tərzini dəqiqləşdirir. Ancaq burada dəqiqələşdirici üzvlə dəqiqləşdirilən üzv arasında hansısa bir morfoloji əlaqənin olduğunu göstərmək mümkün deyildir.

В следующие дни наступила другая забота: мы должны были надлежащим образом подготовиться к царскому смотру (А.Новиков-Прибой).

(Növbəti gün başqa qayğılar baş qaldırdı: biz lazımı şəkildə çar yoxlamasına hazırlaşmalı idik).

Burada verilmiş ikinci cümlə əvvəlki cümlənin mübtədasını (*забота*) dəqiqləşdirir. Bütövlükdə həmin cümlə başqa şəkildə, daha yığcam tərzdə də verilə bilərdi:

В следующие дни наступила другая забота – надлежащая подготовка к царскому смотру.

Sadə cümləyə transformasiya edilmiş son variantda *надлежащая подготовка к царскому смотру* ifadəsi söz birləşməsi şəklində işlənməklə *забота* sözünü dəqiqləşdirir bilir. Ancaq müəllif bu variantla kifayətlənməmiş, qarşıda duran çar yoxlamasına dənizçilərin çox ciddi hazırlaşdıqlarını ifadə etməklə dəqiqləşdirici üzvün konstruksiyasını genişləndirib ayrıca bir cümlə halına gətirmişdir; hər halda fikrin həmin iki ifadə forması arasında üslubi fərq özünü göstərir.

Bütün bu hallarda isə artıq dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici üzv arasında morfoloji deyil, yalnız semantik-sintaktik əlaqə məsələsindən danışmaq lazım gəlir.

Müşahidələr göstərir ki, ümumiyyətlə bədii mətndə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən bu cür müxtəlif variyasiyalarda istifadə edilməsi daha çox müəllif nitqinə, qismən isə yarıvasitəsiz nitqə aiddir.

Tədqiqatın üçüncü fəslə *«Cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilməsi»* məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dünyanın, demək olar ki, bütün inkişaf etmiş dillərində təzahür edən dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin tərifə göstərir ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri cümlənin fərq qoymadan bütün üzvlərini dəqiqləşdirir bilərlər. Məhz bu baxımdan araşdırmanın bu qisminə ayrı-ayrılıqda hər bir cümlə üzvünün dəqiqləşdirilməsi və bu zaman istifadə edilən ifadə vasitələri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir.

Təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumiyyətlə dilçilikdə, o cümlədən, nəzəri dilçilikdə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri indiyədək ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi və əlavə konstruksiyalar üzərində aparılan araşdırmalar zamanı dəqiqləşdirici cümlə üzvləri məsələsinə istər-istəməz öləri də olsa toxunulmuş, xüsusiləşmələrə və əlavələrə aid gətirilmiş nümunələr içərisində dəqiqləşdirici cümlə üzvləri də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Xüsusiləşmələr haqqında danışıarkən göstərilir ki, cümlə üzvlərinin bir qismi xüsusi quruluş və mənaya malik olub, cümlənin qalan qismindən intonasiya və fasiləyə görə ayrılır, bu da xüsusiləşmə adlanır. Xüsusiləşmənin dilimizdə bir neçə tipi vardır... Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmir. Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast gəlirik. Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi üçün ayrıca sintaktik vasitələrdən istifadə olunur¹. Lakin unutmamaq olmas ki, bu sintaktik vasitələrin əlaqələnməsində semantik nüvə dayanır.

Fəsil iki yarım-fəsilədən ibarətdir və «*Dəqiqləşdirilən cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri*» adlandırılan birinci yarım-fəsil beş hissəyə ayrılır.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri mahiyyətinə görə həm paralel, həm zəncirvari, həm də qarışıq mürəkkəb sintaktik bütöv kimi çıxış edə bilər. Burada, bir tərəfdən, zəncirvari, digər tərəfdən, paralel əlaqə prinsipinin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Bunu yuxarıda verilmiş nümunələrdən birinin əsasında sübut etmək olar:

Siz mənim bu məktubumu, *mərhəmətinə sığındığınız birisinin məktubunu*, (əlavə edək) *böyük ümid bəslədiyiniz dostunuzun məktubunu* həkimlərə verə bilərsiniz.

Nümunənin orijinal variantında *mərhəmətinə sığındığınız birisinin məktubunu* sintaktik birləşməsi yeganə dəqiqləşdirici üzv kimi cümlənin «mənim bu məktubumu» tamamlıq qrupunu bilavasitə dəqiqləşdirir. Əlavə təklif olunmuş variantda isə artıq dəqiqləşdirici cümlə üzvləri bir-biri ilə həmcins üzv münasibətində olub, ikisi birlikdə statik mürəkkəb bütöv kimi çıxış edir, ikisi birlikdə yalnız bir cümlə üzvünü, yəni haqqında qeyd etdiyimiz tamamlıq qrupunu yenə də birbaşa dəqiqləşdirir və bu yolla tamamlıq qrupu ilə paralel əlaqə prinsipi üzrə bağlanır.

---

¹ Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s. 217-216.

İndi həmin cümləni başqa variasiyada nəzərdən keçirək:

Siz mənim bu məktubumu, *mərhəmətinə sığındığınız birisinin məktubunu*, (əlavə edək) *sizə qarşı məhəbbətlə dolu olan məktubunu* həkimlərə verə bilərsiniz.

Sonuncu vəziyyətdə artıq əlavə edilmiş *sizə qarşı məhəbbətlə dolu olan məktubunu* dəqiqləşdirici cümlə üzvü cümlənin «mənim bu məktubumu» tamamlıq qrupunu birbaşa deyil, həmin tamamlıq qrupunu dəqiqləşdirən *mərhəmətinə sığındığınız birisinin məktubunu* dəqiqləşdirici cümlə üzvünün özünü dəqiqləşdirməklə, yəni dolayısı ilə dəqiqləşdirməyə xidmət edir və beləliklə cümlədə zəncirvari (dinamik) əlaqə prinsipi meydana çıxır. Göründüyü kimi, dəqiqləşdirici cümlə üzvlərində «həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları əsas etibarilə çox sıx və bir-birinin içinə girmiş şəkildə özünü göstərir... Həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir, sanki «sintaktik oyuna girməyə» cəlb edilirlər»¹.

Məlum olduğu kimi, müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına malik olan dillərdə qeyri-müəyyənlikdə verilmiş cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir və bu zaman ilk baxışda elə görünür ki, müəyyənlikdə olan cümlə üzvünün dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn üçün, xüsusi isimlər (şəxs adları, yer adları və s.) lüğəvi mənada müəyyənlikdə təzahür etdiyi üçün onların hansısa bir yolla müəyyənləşdirilməsinə, qrammatik müəyyənliyinin təmin edilməsinə ehtiyac qalmır. Ancaq burada müəyyənlik anlayışı ilə dəqiqləşdirmə anlayışı üst-üstə düşür.

Müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasından fərqli olaraq, dəqiqləşdirici cümlə üzvləri cümlənin həm müəyyənlikdə, həm də qeyri-müəyyənlikdə işlənən hər bir üzvünün, o cümlədən, xüsusi isimlərlə ifadə olunan üzvünün məna həcmi dəqiqləşdirə bilər. Burada yalnız dəqiqləşdirici üzvün bilavasitə dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlməsi əsas şərt sayılır.

Aşağıdakı nümunələr buna dəlalət edir: *The son had an affair on with a woman at the country seat, fifteen miles away.* (Sh.Anderson); *Oğlu əyalətin mərkəzində, fermadan on beş mil aralıqda yaşayan hansısa bir arvada ilişmişdi.*

Burada *the country* müəyyənlikdə işlədilməsinə baxmayaraq, *fifteen miles away* birləşməsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilmişdir.

---

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, s. 233.

The Captain Paravicini, acting major, thinner and more English-looking than ever, rose when Nick saluted from behind the table in the dugout that was battalion headquarters. (E.Hemingway)

Burada isə *the Captain Paravicini* xüsusi adı *acting major* söz birləşməsi ilə bir daha dəqiqləşdirilmişdir.

Cümlənin bütün üzvləri, həm birinci dərəcəli cümlə üzvləri (mübtəda və xəbər), həm də ikinci dərəcəli cümlə üzvləri (təyin, tamamlıq, zərflik) dəqiqləşdirilə bilər.

Mübtədanın əlavələri mübtədə haqqında verilən məlumatın genişləndirilməsi, daha doğrusu, onun dar çərçivədən geniş miqyasa çıxarılması işinə xidmət edir. Bu da qarşılıqlı ünsiyyət zamanı fikrin aydın çatdırılması işində başlıca vasitə olan cümlənin daha dolğun və təsirli çıxmasına səbəb olur. Bu mənada əlavələrin, həmçinin mübtədəyə aid əlavələrin əhəmiyyətini ancaq sadəcə izahedicilik kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki cümlənin hər hansı bir üzvü haqqında verilən əlavə məlumat həmin üzvün izahı və mənalandırılması vasitəsi ilə ümumi fikrin kəsir cəhətlərinin izahı və tamamlanması kimi dərk edilməlidir. Məsələn: *Böyük qardaş – Kərbəlayi Tapdıq mənə kəbin kəsdi... Sevinmiş anamız – Odlar ölkəsi...*

Bu cümlələrdə *qardaş* və *anamız* sözləri mübtədədir. Lakin bu mübtədaların məzmununda bir ümumilik və mücərrədlik vardır. Belə ki, əlavələrin köməyi olmadan mübtədə rolunda çıxış edən «qardaş»ın adını, «anamız»ın isə valideyn, yaxud da vətən mənasında işlədilən ana olmasını müəyyənləşdirmək bir növ çətinləşir. Yuxarıdakı mübtədaların mənasında olan ümumilik həmin cümlələrdə işlənən «Kərbəlayi Tapdıq» və «Odlar ölkəsi» əlavələri ilə aradan çıxarılmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, aid olduqları mübtədaları konkretləşdirən və dəqiqləşdirən bu əlavələr cümləyə təsadüfən deyil, mübtədanın izaha olan ehtiyac və tələbi ilə daxil edilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, ümumi və ya xüsusi isimlə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, mübtədanın sadalanan üsulla dəqiqləşdirilməsi daha geniş yayılmışdır; zəncirvari dəqiqləşdirməyə yalnız üslubi məqamlarda müraciət olunur. Ümumiyyətlə, müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının eksplisit şəkildə təzahür etdiyi dillərdə də, (məsələn, ingilis, fransız və ərəb dillərində) dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin işlədilməsi heç bir şeylə fərqlənir.

Hər hansı bir üzv haqqında verilən əlavə məlumat həmin üzvün izahı və mənalandırılması vasitəsi ilə ümumi fikrin tamamlanmamış qalan bir hissəsinin tamamlanması kimi dərk edilməlidir. Məsələn: *Deyəsən,*

neftçidir – mühəndisdir... Mən də qonşunuzam – ramanalıyam...

«Neftçi» adı altında adı fəhlə neftçidən tutmuş, yüksək ixtisaslı neftçilərə qədər bütün neftçilər birləşir. Məhz «mühəndisdir» əlavəsi «neftçidir» xəbərinin məzmunundakı bu ümumiliyi aradan qaldıraraq, onu konkretləşdirir. Həmçinin də «ramanalıyam» əlavəsi olmadan qonşuluğun həyət, kənd, rayon, şəhər, yaxud da ölkə qonşuluğundan ibarət olması aydınlaşmır.

Xəbərin köməkçi əlavələri xəbər haqqında bir əlavə vasitəsi ilə verilən məlumat kifayət etmədikdə meydana çıxır. Daha doğrusu, izaha ehtiyacı olan xəbər bəzəndə bir əlavə vasitəsi ilə verilən izah onun ümumi məzmununa dair ətraflı təsvir yaratmır. Beləliklə də, ikinci (bəzən isə daha çox) əlavə izaha ehtiyac duyulur ki, bunlar da xəbərin köməkçi əlavələrini əmələ gətirir. Köməkçi əlavələr, bir tərəfdən, xəbərin daha ətraflı izah olunmasına kömək edirsə, digər tərəfdən də, özündən əvvəlki əlavəni izah edərək, onu da mənaca dəqiqləşdirir. Məsələn: *Həmidin evi şənliyin yuxarı başında (idi) – Mahmudlu dərəsindən bəridə (idi) – araba yolunun üst yanında idi...*

Əlavəli üzv cümlədən atıldıqda köməkçi əlavələri əmələ gətirən əlavələrdən birincisi əlavəli üzvün sintaktik rolunu öz üzərinə götürərək xəbərə, ikincisi isə onun əlavəsinə çevrilir.

Mən mühəndisəm – maşın inşaatı mühəndisi... Gecə idi. Qaranlıq bir gecə... Qəsddir, özü də dərindən düşünülmüş, planlı surətdə edilmiş qəsddir – cümlələrindəki maşın inşaatı mühəndisi, qaranlıq bir gecə, özü də dərindən düşünülmüş, planlı surətdə edilmiş qəsddir komponentlərinin əlavə olması fikrinə qarşı çıxan müəllif yazır ki, burada göstərilən söz birləşmələri birinci komponentlərdəki sözlərin təyinedici sözlərlə təkrarından başqa bir şey deyildir. Bu birləşmələrdən cümlənin təsir qüvvəsini artırmaq məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Halbuki əlavə dedikdə, cümlədə izah edilən üzvün tamamilə yeni şəkildə, həmin üzvün özü təkrar olunmamaq şərti ilə izah edilməsi başa düşülür¹.

İkinci dərəcəli cümlə üzvlərindən tamamlıq da lazım gəlmiş hallarda dəqiqləşdirilə bilər. Bir qayda olaraq, nitqdə tamamlığın dəqiqləşdirilməsinə daha tez-tez ehtiyac yaranır. Görünür, bu hətta müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyası implisit tərzdə mövcud olan dillərdə vasitəsiz tamamlığın qeyri-müəyyənlik ifadə edə bilməsi ilə də izah oluna bilər.

---

¹ Zeynalov Ə. Xəbərin əlavələri. ADU Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1965, № 6, s.41-51.

Dəqiqləşdirmə hadisəsinin bu kateqoriya ilə əlaqəsiz olmasına baxmayaraq, tamamlığın da ümumi olan «bütöv»ü adlandırması xüsusiyyəti təsadüf edilən qeyri-müəyyənliklə birlikdə onun başqa tamamlıq(lar)la dəqiqləşdirilməsinə yol açır. Maraqlıdır ki, vasitəsiz tamamlığın qeyri-müəyyənlikdə işləndiyi bu cür hallarda onu dəqiqləşdirən cümlə üzvləri (başqa tamamlıqlar) qeyri-müəyyənlikdə olduğu kimi, müəyyənlikdə də işlədilə bilər. Məsələn, bu iki variantı müqayisə edək: *Professor yarmarkadan çoxlu kitab – bir neçə cild ensiklopediya, ədəbiyyat tarixinə dair iki təzkirə, daha bir neçə müntəxəbat aldı.*

Buradakı *professor çoxlu kitab aldı* özək birləşməsində *kitab* «bütöv» olub, qeyri-müəyyən təsirlik halda işlədilmişdir. Onun dəqiqləşdirilməsinə xidmət edən *ensiklopediya, təzkirə, müntəxəbat* sözləri ümumi «kitab» anlayışının struktur və mündəricə baxımından növlərini göstərir və qeyri-müəyyənliyə görə *kitab* sözü ilə uzlaşır. «Ensiklopediya», «təzkirə», «müntəxəbat» anlayışları özü də «kitab»dan kiçik olmasına baxmayaraq, ayrıca «bütöv» funksiyasını üzərinə götürmüş olur. Ensiklopediya, təzkirə və müntəxəbatın adları göstərdiyi təqdirdə isə qeyri-müəyyənlikdə verilmiş əsas, dəqiqləşdirilən tamamlığın dəqiqləşdirilməsi yalnız müəyyənlikdə verilmiş tamamlıqla mümkün olur, məsələn: *Professor yarmarkadan çoxlu kitab – Brokhauz-Efron ensiklopediyasının bir neçə cildini, Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» təzkirəsini, Qahirədə nəşr edilmiş «İslam» müntəxəbatını aldı.*

Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri bir qayda olaraq daha böyük fokusdan daha kiçik fokusa doğru istiqamətlənir, dəqiqləşdirilən üzv danışıqda daha yaxında və daha böyük həcmdə mövcud olan obyektə, dəqiqləşdirici üzv isə onun tərkib hissələrini və ya daha uzaqda olan obyektə bildirir. Bu xüsusiyyət cümlənin zaman və məkan zərfliklərinə münasibətdə özünü daha bariz şəkildə nümayiş etdirir, məsələn: *Orada, dağların döşündəki kolluqda... Sol tərəfdə, qapının ağzında kiçik stulda... Bu il mart ayında, novrız axşamı...*

Verilmiş birləşmələrdə *orada, sol tərəfdə, bu il* məkan və zaman zərflikləri ümumi və böyük fokusdur, nitqin staqnasiasında (irəliyə hərəkətində) *orada* böyük fokusu *dağların döşündə, sol tərəfdə* böyük fokusu *qapının ağzında, bu il* böyük fokusu *mart ayında* orta fokuslarına doğru hərəkət etdirilir və nəhayət, *dağların döşündə* orta fokusu *kolluqda, mart ayında* orta fokusu *novruz axşamı, qapının ağzında* orta fokusu isə *kiçik stulda* uzaq fokusu ilə əvəzlənir (danışandan uzaqlaşır, bədii məkana və zamana, bədii qəhrəmana yaxınlaşır).

Bütün tədqiqat materiallarını ümumiləşdirdikdə ortaya çıxan mənzərədən aydınlaşır ki, müxtəlif qrammatik struktura malik dillərdə ayrı-ayrı budaq cümlələrin dəqiqləşdiricilik xüsusiyyətinin olub-olmaması bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsinin baş cümlədə buraxılmış mübtədanın ancaq yerini doldurduğu hallarda budaq cümlə baş cümlədəki heç bir üzvü dəqiqləşdirə bilmir: *Məlumdur ki, təbiətdə heç bir maddə itmir* cümləsində baş cümlə yalnız *məlumdur* xəbəri ilə ifadə edilmişdir, buna görə də *təbiətdə heç bir maddə itmir* mübtədə budaq cümləsi dəqiqləşdiricilik funksiyasını öz üzərinə götürə bilmir. Rus dilində isə, məsələn, *Tom, кто не работает, не ест* tabeli mürəkkəb cümləsinin baş komponentinin (*том не ест*) bir üzvü (*том*) *кто не работает* mübtədə budaq cümləsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir.

Dəqiqləşdirmə hadisəsi yalnız baş cümlədə leksik baxımdan tam və ya natamam mənalı ayrıca bir üzvü izah edən tabeli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunur:

1. Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, məsələn:

Оуя мәни о кәс қинасин ки, өзү һеç вاخت белә иш тутмаһышдыр.

Burada *өзү һеç вاخت белә иш тутмаһышдыр* budaq cümləsi baş cümlədəki natamam leksik mənalı *о кәс* mübtədasını dəqiqləşdirir.

2. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə dəqiqləşdirmə hadisəsinə diqqət yetirək, məsələn:

О адам ки, даима гүлүр, мәңсә, ахмақ адамдыр.

Burada *О адам, мәңсә, ахмақ адамдыр* baş cümləsində *о адам* mübtədası *даима гүлүр* təyin budaq cümləsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilmişdir.

Поднявшись на небольшой холмик, откуда начиналась узкая, едва заметная лесная тропинка, я оглянулся (И.Куприн).

(*Güclә sezilән meşә ciğirinin başladığı kiçik tәpәyә qalxıb boylandım*)

Burada *Поднявшись на небольшой холмик, я оглянулся* baş cümləsinin tamamlığı (*холмик*) *откуда начиналась узкая, едва заметная лесная тропинка* təyin budaq cümləsi tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, söz və söz birləşmələri şəklində dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən fərqli olaraq, budaq cümləsi şəklində işlədilən dəqiqləşdirici vasitələr baş cümlədəki adekvat, homogen üzvü

deyil (yəni mübtədə budaq cümləsi baş cümlədəki məhz mübtədani, təyin budaq cümləsi baş cümlədəki məhz təyini deyil), istənilən cümlə üzvünü dəqiqləşdirə bilir.

Eləcə də müq. et:

... and the writer, who was past sixty, had to help himself with a chair when he went to bed at night. (Sh.Anderson)

Yetmiş yaşın içində olan yazıçı öz çarpayısına stulun köməyi ilə girə bilirdi.

Burada *who was past sixty* təyin budaq cümləsi baş cümlənin mübtədalarını (*the writer*) dəqiqləşdirir.

All of the men and women the writer had ever known had become grotesques. (Sh.Anderson)

Bütün kişilər və qadınlar, hansıları ki, yazıçı tanıyırdı, bir qəribəliyə çevrilirdilər.

Verilmiş nümunədə *the writer had ever known* təyin budaq cümləsi baş cümlənin mübtədə qrupunu (*all of the men and women*) dəqiqləşdirir.

3. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, məsələn:

O şeyi ki, hamı bilir, daha bu barədə Amerika açmağın mənası yoxdur.

Bir şeyi ki, əlimdən qoydum, tapa bilmirəm.

Verilmiş cümlələrdə *o şeyi* və *bir şeyi* natamam mənalı leksik vahidlər (tamamlıqlar) müvafiq olaraq *hamı bilir* və *əlimdən qoydum* tamamlıq budaq cümlələri vasitəsi ilə dəqiqləşdirilmişdir.

4. Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə dəqiqləşdirmə hadisəsi variativliyi ilə diqqəti çəkir;

a) tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, məsələn:

Boksçu rəqibini elə vurdu ki, o nokauta düşdü.

Мать остановила его вопросом движением руки и продолжала так, точно она сидела перед лицом самой справедливости (М.Горький).

Verilmiş cümlələrdə *o nokauta düşdü* budaq cümləsi baş cümlədəki *elə vurdu* natamam leksik mənalı zərflik + feli xəbər kompleksini, *точно она сидела перед лицом самой справедливости* budaq cümləsi isə *продолчала так* birləşməsinə dəqiqləşdirir.

b) zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, məsələn:

O vaxt ki, havalar soyuyur, bu çayın üstü iki-üç günə donur.

Каждый раз, когда я приходил, Олеся встречала меня с своим приятным сдержанным достоинством (И.Куприн).

Müvafiq olaraq *o vaxt bu çayın üzü iki-üç günə donur* baş cümləsində işlənmiş zaman zərfliyi (*o vaxt*) *havalar soyuyur* budaq cümləsi vasitəsi ilə, *Каждый раз Олеся встречала меня с своим приятным сдержанным достоинством* baş cümləsinin *каждый раз* zaman zərfliyi isə *когда я приходил* budaq cümləsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilmişdir.

c) məkan budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə edilən dəqiqləşdirmə hadisəsinə nəzər yetirək, məsələn, müq. et:

O yerdə ki, böyük-küçük yeri bilinməz, oradan qaçmaq lazımdır.

Все заглядывали вперед, где качалось и реяло красное знамя. (М.Горький)

Ümumiyyətlə, budaq cümləsinin başqa növləri içərisində də dəqiqləşdirici rolunu oynaya bilən cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Nümunələrdən görüldüyü kimi, dəqiqləşdirmə hadisəsi həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə səviyyəsində müşahidə edilməsinə baxmayaraq, daha çox mürəkkəb cümlələrdə geniş şəkildə müşahidə edilir. Bu fikirə söykənərək iddia etmək olar ki, mürəkkəb cümlələrin yaranışının əsasında dəqiqləşdirmə hadisəsinin müstəsna rolu vardır.

Beləliklə, məlum olur ki, dəqiqləşdirmə hadisəsinin tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr daxilində realizə edilməsi hansısa bir cümlə üzvünün söz və söz birləşmələri vasitəsi ilə dəqiqləşdirilməsindən fərqlənir.

Dissertasiyanın «*Nəticə*» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri və təcrübi müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

1. Dəqiqləşdirmə hadisəsi mətnin deyil, yalnız ayrıca götürülmüş cümlənin sintaksisinə aid məsələdir və dilin müasir inkişaf mərhələsində, mücərrəd təfəkkür tərzinin yüksəlişi dövründə, dillərarası ünsiyyətin və üsulların bir-birinə təsirinin gücləndiyi bir vaxtda, xüsusən bədii ədəbiyyatda romançılığın, o cümlədən psixologizmin özünə yer tutduğu mərhələdə meydana gələn sintaktik-semantik bir hadisədir.

2. Formal baxımdan həmcins cümlə üzvlərinə maksimum dərəcədə yaxın olan dəqiqləşdirici cümlə üzvləri həmişə rema kimi çıxış edir, cümlənin intonasiyasını dəyişdirir, informasiya tutumunu genişləndirir və onların tələffüzü zamanı müşahidə edilən intonasiya

tempi həmcins üzvlərin intonasiya tempindən daha uzun pauza ilə fərqlə nır. Həmcins üzvlərdən fərqli olaraq, dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri semantik sahə baxımından bərabərhüquqlu deyil.

3. Nitqdə dəqiqləşdirici vasitələr söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində təzahür edə bilər. Bütün bu hallarda dəqiqləşdirici üzv nominativ məlumat üçün qurulmuş cümlənin hansısa bir üzvünü dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Cümlədə dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı olan sözlə dəqiqləşdirici sözün birləşməsi ən kiçik dəqiqləşdirmə hadisəsi sayıla bilər. Bu zaman dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici cümlə üzvü arasında xüsusi bir əlaqə forması təşəkkül tapır.

4. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri (həmcins üzvlərdə olduğu kimi) kopulyativ əlaqəyə girirlər, onların birləşmə əmələ gətirməsində heç bir morfoloji əlamət iştirak etmir. Başqa şəkildə ifadə etsək, dəqiqləşdirmə hadisəsi zamanı morfoloji əlamətlərdən istifadə edilmir və dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzv bir-biri ilə sadəcə yanaşma əlaqəsinə girir.

5. Dəqiqləşdirmə hadisəsinin baş verməsi üçün dəqiqləşdirilən üzvün əvvəl, dəqiqləşdirici üzvün isə hökmən ondan sonra gəlməsi vacibdir. Bu zaman daha kütləvi şəkildə rast gələn variantda dəqiqləşdirmə hadisəsinin komponentləri yanaşı durur, bəzi hallarda isə, xüsusən üslubi məqsədlə əlaqədar distant vəziyyətdə yerləşə bilər.

6. Bir dəqiqləşdirilən üzv iki və daha artıq dəqiqləşdirici üzvlə işləmə bildiyi halda, iki dəqiqləşdirilən üzv yalnız bir dəqiqləşdirici üzvlə işləmə bilmir. Cümlədə iki və daha artıq dəqiqləşdirilən üzv meydana çıxarsa, onda hər bir dəqiqləşdirilən üzvün ayrıca dəqiqləşdirici üzvü və ya dəqiqləşdirici üzvləri olmalıdır.

Cümlədə bir neçə dəqiqləşdirilən və ən azı bir o qədər də dəqiqləşdirici üzvlər iştirak edə bilər. Bu fakt dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin iki formasını fərqləndirməyə imkan verir. Birinci halda hər bir cümlə üzvü özündən sonra gələn və yalnız ona məxsus olan üzvlə dəqiqləşdirilir:

$$A_1 + B_1 \qquad A_2 + B_2 \qquad A_3 + B_3$$

Burada A_1 , A_2 , A_3 eyni cümlənin müxtəlif dəqiqləşdirilən, B_1 , B_2 , B_3 isə dəqiqləşdirici üzvləridir. B_1 yalnız A_1 -ə, B_2 yalnız A_2 -yə, B_3 yalnız A_3 -ə aiddir.

$$A_1 + B_1 + C_1 \quad A_2 + B_2 + C_2 \quad A_3 + B_3 + C_3$$

Burada isə A_1 , A_2 , A_3 yenə də eyni cümlənin dəqiqləşdirilən, B_1 , B_2 , B_3 və C_1 , C_2 , C_3 isə dəqiqləşdirici üzvləridir. Göründüyü kimi, dəqiqləşdirici üzvlərin sayı artsa da, bütün hallarda dəqiqləşdirilən üzv yeganə olaraq qalır. Burada sadalama üsulu özünü göstərir, yəni A_1 -in hissələri B_1 və C_1 , A_2 -nin hissələri B_2 , C_2 , A_3 -ün hissələri isə B_3 və C_3 -dür – hər bir dəqiqləşdirilən üzv iki dəqiqləşdirici üzvlə izah edilmişdir.

7. Dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlib onu izah etməsi əlamətinə görə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri cümlənin xüsusiləşən əlavəsi kimi fəaliyyət göstərir. Fərq yalnız burasındadır ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvü dəqiqləşdirilən üzvə heç bir əlavə köməkçi (modal) sözün iştirakı olmadan bağlanır. Eləcə də xüsusiləşən əlavə özündən əvvəl gələn və bütövü əks etdirən üzvün hissələrini sadəcə olaraq sadalaya, ancaq onları sona qədər dəqiqləşdirməyə bilər. Bu cür əlavədən fərqli olaraq, dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin əsas funksiyası dəqiqləşdirilən üzvün sadəcə sadalanması deyil, məhz dəqiqləşdirilməsidir.

8. Aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, dildə zəncirvari dəqiqləşdirmə hadisəsi də mövcuddur və zəncirvari dəqiqləşdirmədə sintaqmlar sintaqmı yaranır.

Sadəcə sadalama üsulu ilə dəqiqləşdirmədən fərqli olaraq, zəncirvari üsulla dəqiqləşdirmədə danışanın (yazanın) pragmatikasına uyğun şəkildə fokus qurulur: hər şey «mən»ə ən yaxın fokusdan başlanır, sonra fokus bədii məkana (hadisələrin cərəyan etdiyi məkana) doğru uzanır, bundan sonra orta fokusdan «mən»dən ən uzaq, bədii məkana isə ən yaxın olan fokus qurulur. Fokusun bu cür irəliləməsini qabaqcadan müəyyənləşdirmədən sintaqmlar sintaqmında hər bir sintaqmın yerinin düzgün tutulması problemə çevrilə bilər.

9. Müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına malik olan dillərdə qeyri-müəyyənlikdə verilmiş cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir və bu zaman ilk baxışda elə görünür ki, müəyyənlikdə olan cümlə üzvünün dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Misal üçün, xüsusi isimlər (şəxs adları, yer adları və s.) lüğəvi mənada müəyyənlikdə təzahür etdiyi üçün onların hansısa bir yolla müəyyənləşdirilməsinə, qrammatik müəyyənliyinin təmin edilməsinə ehtiyac qalmır. Ancaq burada müəyyənlik anlayışı ilə dəqiqləşdirmə anlayışı üst-üstə düşür.

Müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasından fərqli olaraq,

dəqiqləşdirici cümlə üzvləri cümlənin həm müəyyənlikdə, həm də qeyri-müəyyənlikdə işlənən hər bir üzvünün, o cümlədən xüsusi isimlərlə ifadə olunan üzvünün məna həcmi dəqiqləşdirə bilər. Burada yalnız dəqiqləşdirici üzvün bilavasitə dəqiqləşdirilən cümlə üzvündən sonra gəlməsi əsas şərt sayılır. Məsələn burasındadır ki, xüsusi adların bir hissəsi (məsələn, antroponimlər) müəyyənlikdə qəbul edilsə də, əslində onların adlandırdıqları denotatların sayı çox olur və bu da bəzən belə adların müxtəlif yollarla dəqiqləşdirilməsini şərtləndirir.

10. Cümlənin bütün üzvləri dəqiqləşdirilə bilər.

a) İstənilən nitq hissəsi ilə ifadə edilmiş mübtədə dəqiqləşdirilə bilər: ümumi isimlə ifadə edilən mübtədə sadalama üsulu, zəncirvari üsulla, xüsusi isimlə ifadə edilən mübtədə sadalanan üzvlər vasitəsi ilə, zəncirvari üsulla dəqiqləşdirilir. Mübtədanın dəqiqləşdirilməsində sadalama üsulu dominantlıq təşkil edir. Belə ki, əvəzlilik, substantivləşmiş sifətlə, substantivləşmiş sayla, felin məsdər şəkli ilə ifadə edilən mübtədə sadalama üsulu ilə dəqiqləşdirilə bilər.

b) İstənilən nitq hissəsi ilə ifadə edilən xəbər dəqiqləşdirilə bilər: xəbərin dəqiqləşdirilməsi əsasən sadalama üsulu ilə həyata keçir və yalnız fellə ifadə olunan xəbərin dəqiqləşdirilməsi zamanı ehtiyac olduğu zaman həm də zəncirvari üsula müraciət olunur.

c) Tamamlığın, təyinin və zərfliyin dəqiqləşdirilməsi zamanı sadalama və zəncirvari üsullardan bərabər şəkildə istifadə olunur.

11. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin

təyinlə bağlı dəqiqləşdirmə hadisəsi başqalarından fərqlənir. Çünki cümlənin təyini hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, yalnız sifətlə (və ismi sifətlə) ifadə edilən cümlə üzvü və ya ayrıca bir cümlə vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir.

12. Dəqiqləşdirilən və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin bir-birinə münasibətdə ifadə vasitələrinin yüzdən artıq variasiyasının mövcud olduğu aşkara çıxdı. Bu ara da onu da qeyd edək ki, cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilməsində bütöv cümlələr də iştirak edir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə həmcins cümlə üzvlərinin oxşar və fərqli cəhətləri. Humanitar elmlər seriyası. Xəbərler №4, AMEA, 2005, Səh.104-110
2. Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyası və onun dəyişdirilməsi şəraiti. Elmi axtarışlar. XXVIII. AMEA Folklor İnstitutu, 2006, Səh.171-176
3. Cümlənin mübtədasını dəqiqləşdirən cümlə üzvləri haqqında. Elmi axtarışlar. XXIII. AMEA Folklor İnstitutu, 2006, Səh.28-33
4. Klassik Azərbaycan mətnlərində dəqiqləşdirici cümlə üzvləri. Xaqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 2006, Səh.346-351
5. Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərində fokusun daralmasına dair. 2001-ci ildə professor-müəllim heyətinin apardığı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi konfransın materialları. 9-10 aprel, 2002, Səh.104
6. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvləri arasında morfoloji əlaqələrə dair. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 5(59). Bakı, 2007, Səh.43-45
7. Aktual üzvlənmədə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin fərqləndirilməsi məsələsinə dair. Filologiya məsələləri. №5, 2008, Səh.103-111
8. Xüsusişmənin və xüsusişmiş əlavənin dəqiqləşdiricilik xüsusiyyətləri. Elmi xəbərlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. №2, Bakı, 2008, Səh.44-50
9. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilməsi. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 5(65). Bakı, 2008, Səh.20-21
10. Dəqiqləşdirmə hadisəsi aktuallaşmanın məhsulu kimi. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 6(66). Bakı, 2008, Səh.27-29
11. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün struktur münasibətləri. Filologiya məsələləri. №10, 2009, Səh.89-97

12. Уточнение в предложении как явление синтагма синтагмов. Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Вестник. Филологические науки №1(39), 2012 ж səh.30-35
13. Предложения, уточняющие один из компонентов сложного предложения. Кавказоведение. Российская Академия Наук. Институт Языкознания. №17, Москва, 2010, Səh. 68-75
14. Уточняющие члены предложения в Азербайджанском языке. . Казахский национальный университет им.Аль-Фараби. Вестник КазНУ №3(137), 2012 səh.71-74
15. Nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsinin nəzəri əsasları. Terminologiya məsələləri. AMEA Terminologiya komissiyası. Bakı, 2010, Səh.108-117
16. Cümlə dəqiqləşdirici cümlə üzvü kimi. Filologiya məsələləri. №9, 2010, Səh.56-62
17. Cümlənin xəbərini dəqiqləşdirən cümlə üzvləri haqqında. Filologiya məsələləri. №10, 2010, Səh.201-2 09
18. Bir daha dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri haqqında. Elmi axtarışlar. AMEA Folklor İnstitutu, №1, 2010, Səh.45-51
19. Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin funksional mövqeyi haqqında. Ümummillə lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinin III Respublika elmi konfransının materialları. 15-17 aprel, 2010-cu il, I hissə, Səh.76-79
20. Dəqiqləşdirmə hadisəsi dil və təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1(72), Bakı, 2010, Səh.55-57
21. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvü arasında sintaktik-semantik əlaqələr. AMEA, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №3. Elm və təhsil. Bakı 2011, Səh.53-60
22. Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinə ümumi baxış. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1 (77). Bakı 2011, Səh.67-69
23. Müxtəlif sistemli dillərdə zərfliyin cümlə üzvü kimi dəqiqləşdirilməsi. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 2 (78). Bakı 2011,
24. Bədii mətnə dəqiqləşdirici cümlə üzvü. AMEA, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №5. Elm və təhsil. Bakı 2011,

25. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri. «Nurlan», Bakı, 2008, 188 səh.
26. Англо-русско-азербайджанский словарь аэрокосмических технических терминов. Азербайджанская Государственная Нефтяная Академия, 2001, 324 səh., (Z.Ş.Məmmədova ilə birlikdə)
27. Mürəkkəb cümlədə zamanın ifadəsi. «MSV NƏŞR», Bakı, 2008, 164 səh.

Уточняющие члены предложения в разносистемных языках

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите диссертация создана на материале разносистемных языков. Следует отметить, что с точки зрения теории языка результаты, полученные в ходе исследования, претендуют на универсальность. Так, после слова, которое в процессе уточнения обозначает целое, перечисляются все элементы, обозначающие данное целое, множество или же вычленяется и обобщается один из его самых важных элементов. Подобное обобщение или перечисление деталей служит «проявлению» целого, находящегося в препозиции, иными словами, уточняет его. Только после этого предложение или мысль продолжают.

В настоящей работе к анализу привлечены как само явление уточнения, сформированное в процессе развития современного языка, так и члены предложения, участвующие в данном процессе. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списков использованной литературы и источников.

Первая глава диссертации называется **«Теоретические основы процесса уточнения в речи»**. Данная глава состоит из трех подглав. В ней нашли свое отражение различные подходы к процессу уточнения в языкознании. На материале разносистемных языков исследуются компоненты уточнения и способы их выражения в речи. Параллельно рассматривается и позиция уточнения в разных стилях литературного языка. Отмечается, что процесс уточнения и частотность уточняющих членов, как правило, в большей степени характерна художественному и научному стилям. С учетом того факта, что художественная речь является мощным фактором в процессе формирования и развития речевой культуры народных масс, для большей убедительности предпочтительным является наглядно продемонстрировать данное языковое явление, прежде всего, на фактах, изъятых из художественных источников. Третья часть первой главы посвящена исследованию специфических признаков процесса уточнения в речи.

Вторая глава диссертации называется **«Уточняющие члены предложения и их виды»**. Она состоит из семи подглав. В ней

синтагма, представленная в предложении, рассматривается как компонент последующих синтагм, а само понятие уточнения трактуется в более широком плане. На материале разносистемных (азербайджанского, английского и русского) языков анализируются критерии обнаружения в текстах уточняющих членов предложения, а также сопоставляются и сравниваются уточняющие и однородные члены предложения. Речь идет и о сходстве и различии между уточняющими членами предложения и обособленными приложениями. В данной главе обстоятельно описываются синтаксическая функция и условие замены уточняющих членов предложения, освещаются спорные вопросы относительно морфологической связи между уточняемыми и уточняющими членами предложения.

Третья глава исследования «**Уточнение членов предложения**», состоящая из восьми подглав, посвящена обозначенному вопросу. В данной главе к подробному анализу привлечены способы выражения уточняемых и уточняющих членов предложения. В восьми подглавах последовательно рассматриваются вопросы уточнения подлежащего, сказуемого, дополнения, определения и обстоятельства. На материале анализа многочисленных примеров на уточнение каждого из членов предложения определяются способы их выражения.

В заключительной части исследования в форме научно-теоретических выводов изложены основные положения диссертации.

The Specifying Parts of the Sentence in the Languages of the Different System

SUMMARY

This dissertation is dedicated to the languages of the different systems. The obtained results have a great significance from the point of view of the language theory. So, on the process of specifying after giving the word expressing the wholeness in the language, the elements of that wholeness are enumerated or one of its important elements is generalized or swelled. Such type of generalizing or enumerating the details serves the “recognition” of the wholeness in the preposition, in other words defines it. Only after this, the sentence or the conception is continued.

In this research work the specifying phenomenon existing in the modern development level and the parts of the sentence participating in this phenomenon have been studied.

The first chapter of the dissertation entitled “The Theoretical Basis of the Specifying Phenomenon in the Language” consists of three divisions. The first division of this chapter is titled as “The Specifying Phenomenon as the Product of the High Development Stage of the Syntactic Mentality”. Here is reviewed the different approaches to the specifying phenomenon in the world linguistics. In the second division the components of specifying and their ways of expression have been analyzed on the basis of the materials of the languages of the different system. Here is studied the position of the specifying phenomenon in the different styles of the figurative language. It is noted here that the specifying phenomenon and the existence of the specified parts in the speech are concerned first of all with the artistic and scientific styles. Taking into consideration the strong influence of the formation and development of the artistic style to the speech habits of the people, it has been considered advisable to use the materials of the artistic prose first in order to describe the mentioned phenomena visually. The third division of the first chapter is dedicated to the analysis of the specific indications of the specifying phenomenon in the speech.

The second chapter of the dissertation is named as “The Specifying Parts of the Sentence and their Types”. This chapter consists of seven

divisions. The specifying phenomenon is studied as a the syntagma of the syntagmas and the specifying notion is widely explained here. The criteria of the revealing the specifying part in the text is analyzed on the basis of the materials of the languages of the different system (English, Russian, Azerbaijani), the specifying parts of the sentence and homogenous members of the sentence are compared, at the same time the differences and similarities between the specifying parts of the sentence and detached apposition are dealt with. In this chapter being shortly described the syntactic function of the specifying parts of the sentence and the condition of its changing are investigated and the disputed points of the morphological relations between the specified and specifying parts of the sentence have been cleared up.

The third chapter of the dissertation is dedicated to the problem of “Specifying of the Parts of the Sentences”. This chapter consists of eight divisions. In this chapter the means of expression of the specified and specifying parts of the sentence have been studied widely. Here the problems of specifying the subject, the predicate, the object, the attribute and the adverbial modifier are analyzed, specifying of each member of the sentence is explained on the basis of numerous examples, the means of the expression of the specifying parts of the sentence have been determined. The facts revealed in this division are explained on the basis of a number of examples.

The scientific and theoretical results obtained during the investigation are summed up in the conclusion of the dissertation.

На правах рукописи

АЙГЮН ШАХНАЗАР кызы МАМЕДОВА

**УТОЧНЯЮЩИЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ—2013